

Г. ГЕНТШЕЛЬ, О. О. ТАРАНЕНКО, Я.-П. ЦЕЛЛЕР

МОВА І ЦЕРКВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ¹

У статті розглядається такий чинник сучасної мовної ситуації в Україні, як взаємовідношення між вибором мови й узагалі мовного коду спілкування для тих чи інших груп населення і їхніми перевагами щодо належності до певної конфесії або принаймні пов'язуванням себе з відповідною конфесійною традицією та культурою, оскільки наявність неодномовної ситуації — з масовою українсько-російською двомовністю — ускладнюється в країні наявністю поліконфесійності. Комплекс проблем мовно-конфесійних взаємовідношень ускладнюється також у зв'язку з наявністю істотної варіантності в межах конфесійного стилю української мови.

Проблематика мовної і конфесійної самоідентифікації різних груп населення проаналізована також за даними соціологічного опитування, проведеного влітку 2014 року в регіоні Центральної України. До опитування були включені не тільки дві національні / літературні мови — українська й російська, але й — як окремий мовний код — українсько-російський «суржик» (хоча це, звичайно, значною мірою умовно, оскільки основу його структури становить українська мова).

Ключові слова: мова і релігія, мовна ситуація в Україні, українсько-російська двомовність, українсько-російський «суржик», ставлення до мови (мов) в Україні, конфесійний стиль української мови.

1. Вступ. Проблема взаємовідношень мови і релігії, як відомо, може посідати досить важливе місце в сукупності чинників формування та розвитку загальної мовної ситуації в ареалі проживання того чи іншого етносу / етносів ². У сучасній Україні ця проблема не є основною в комплексі та-

¹ Пропонована стаття являє собою розширений і дещо видозмінений варіант попередньої статті авторів на цю тему: *Zeller J. P., Taranenko O., Hentschel G. Language and Religion in Central Ukraine // International Journal of the Sociology of Language.*— 2019.— Vol. 260.— P. 105–130.

² Хоча ступінь взаємопов'язаності між релігійною ідентичністю, мовною ідеологією та етнічністю може варіюватися, дослідники відзначають важливу роль релігійно-збереженні етнічної / національної мови, умовних контактах і мультилінгвізмі, в мовних змінах, а також у мовній політиці і плануванні (див. про різні аспекти взаємовідношень мови і релігії, зокрема: *Мечковская Н. Б. Язык и религия.*— М., 1998.— 352 с.; *Bieder H. Religia, język, etnos i grafika w regionach wielokulturowych // Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim / Pod red. Z. Abramowicz.*— Białystok, 2002.— S. 200–203; *Fudge E. Religion: Overview // The Encyclopedia of Language and Linguistics : In 14 vols.— 2nd ed. / K. Brown (ed.).*— Oxford, 2006.— Vol. 10.— P. 525–528; *Fishman J. A. A decalogue of basic theoretical perspectives for a sociology of language and religion // Explorations in the Sociology of Language and Religion / T. Omoniy, J. A. Fishman (eds.).*— Amsterdam ; Philadelphia, 2006.— Vol. 20.— P. 13–25; *Darquennes J., Vandenbussche W. Language and religion as a sociolinguistic field of study: Some introductory notes // Sociolinguistica.*— 2015.— 25(1).— P. 1–11).

ких факторів, однак вона ускладнюється пов'язаністю мовного питання з наявністю в країні, з одного боку, неодномовної мовної ситуації — масової українсько-російської двомовності, яка існує вже протягом досить тривалого часу, і, з другого боку, поліконфесійності — явища, відомого й давніше, але в радянський період практично усунутого й тому актуалізованого тільки на межі 80-х–90-х років минулого століття (разом з розпадом радянської імперії). У сучасному слов'янському світі певною мірою подібна ситуація з функціонуванням мов у релігійній сфері спостерігається в сусідній Білорусі, але там, на відміну від України, білоруська мова навіть в умовах уже незалежної держави практично так і не закріпилася в основній для країни православної конфесії, яку продовжують обслуговувати церковнослов'янська і російська мови³. З іншого боку, важливість релігійного чинника у його впливах на мовне життя в Україні ніколи не була й не є такою, як, наприклад, у країнах колишньої Югославії, де залежність окремої мовної самоідентифікації сербів і хорватів (навіть з наявністю в них окремих графік — «православно-візантійської» і «католицько-латинської»), а згодом і босняків від їхньої належності до різних конфесій (як, звичайно, і від їхнього тривалого входження в минулому до складу різних держав) цілком очевидна⁴.

Загальна мовна ситуація в сучасній Україні визначається насамперед співіснуванням двох основних мов спілкування населення країни — української й російської — і посиленням конкуренції між ними з поступовим розширенням поля суспільного функціонування першої з них як титульної мови країни, проголошеної і її державною мовою⁵. Поділ населення за мовним принципом на українсько- і російськомовне істотно ускладнюється, по-перше, тим, що він є не суто етнічним, оскільки значну частину носіїв російської мови становлять етнічні неросіяни, по-друге, тим, що етнічні масиви українського і російського населення проживають, а мовні масиви носіїв цих двох мов розташовані на більшій частині території країни переважно змішано, не розмежовано, а по-третє, широким функціонуванням у середовищі українськомовного населення українсько-російського змішаного мовлення (УРЗМ), іменованого в побуті «суржиком» (див. про це докладніше в

³ Білоруська мова використовується тепер переважно в церквах з досить вузькими сферами діяльності, причому в основному в еміграції, — у греко-католицькій (у 90-х роках ця церква стала діяти також у Білорусі) та автокефальній православної (поряд з церковнослов'янською), а також незначною мірою в католицькій церкві (поряд з основною польською мовою) (див., наприклад: *Bieder H. Sprache und Kirche in Weißrußland im 20. Jahrhundert // XII Międzynarodowy kongres slawistów (Kraków, 1998). Streszczenia referatów i komunikatów : Językoznawstwo.* — Warszawa, 1998. — S. 16; *Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии // Вопр. языкознания.* — 2002. — № 2. — С. 120–121; *Golachowska E. Jak mówić do Pana Boga? Wielojęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku.* — Warszawa, 2012. — 192 s.).

⁴ Див., наприклад: *Greenberg R. D. Language, religion, and nationalism : The case of the former Serbo-Croatian // Typen slavischer Standardsprachen. Theoretische, methodische und empirische Zugänge / Hrsg. von D. Müller und M. Wingender.* — Wiesbaden, 2013. — S. 217–231.

⁵ Оскільки об'єктом нашого розгляду є співвідношення факторів мови і релігії в житті різних верств населення України в цілому по країні, до аналізу не залучаються факти використання в діяльності церков переважно в межах окремих регіонів інших мов України — польської, угорської, румунської, словацької (в основному за межами України — у Східній Словаччині, де в діяльності Української греко-католицької церкви з українською активно конкурує словацька мова), а також кримськотатарської.

п. 3). Звідси впливає надзвичайна важливість мовного питання не тільки у власне мовному та етнокультурному, але навіть у політичному й релігійному житті України, чого немає, скажімо, в сусідніх Росії або Польщі ⁶.

Поряд з цим основоположним чинником формування мовної ситуації на функціонування мовного життя в країні в аспекті її масової українсько-російської двомовності більшою або меншою мірою впливають також такі важливі соціальні фактори (тут мається на увазі, звичайно, переважно лише спілкування в побутовій сфері), як а) диференціація мовної поведінки різних верств населення країни залежно від історичних регіонів їхнього проживання: за найширшим поділом це: 1) переважно українськомовний Захід; 2) Центр з приблизно рівним співвідношенням українсько- і російськомовного населення в містах та українськомовними селами; 3) переважно російськомовні, в основному в містах, Схід і Південь ⁷; б) проживання в містах (з переважанням на Сході й Півдні, меншою мірою в Центрі російськомовного населення) / у селах; в) соціальний стан; г) належність до певних соціальних рухів і політичних партій або принаймні симпатизування їм (тенденція, що окреслилася з кінця 80-х років і значною мірою корелює з відзначеним вище регіональним поділом країни) ⁸, а також г) належність різних груп населення до різних церков або принаймні пов'язування себе з відповідною конфесійною традицією і культурою (тенденція, що також існує з кінця 80-х років і значною мірою співвідноситься з регіональним поділом і політичним розмежуванням населення країни). Останній фактор, таким чином, посідає, очевидно, саме таке місце в сукупності чинників формування мовної ситуації в Україні.

Проблема зв'язку мови і релігії виявляється при цьому у двох основних аспектах — 1) у плані власне мовної ситуації в неодномовній країні, якою є Україна, — це істотна залежність для тих чи інших груп населення від базової мови їхнього спілкування як орієнтиру в пріоритетності для них відповідної релігії ⁹ і, очевидно, також навпаки, хоча й меншою мірою, — від

⁶ Див., наприклад: *Przyczyna W., Siwek G. Język w Kościele // Polszczyzna 2000 : Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci / Pod red. W. Pisarka. — Kraków, 2000. — S. 130–148.*

⁷ Західний регіон — це Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Волинська і Рівненська області сучасної України; Центральний — м. Київ, Київська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Чернігівська і Сумська області; Східний — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська і Харківська області; Південний — Миколаївська, Херсонська, Одеська області, Автономна Республіка Крим і м. Севастополь.

⁸ Крайні позиції в цьому розмежуванні — це, з одного боку, організації українського національно-державницького спрямування, з другого, — організації російської (як культурно-мовної, так і ширше — державно-політичної), а також «слов'янської» орієнтації та партії лівого напрямку з їхньою переважно проросійською орієнтацією.

⁹ Ось, наприклад, досить поширене розуміння такої диференціації сучасного українського суспільства (в оцінці одного з учасників відповідного соціологічного опитування — теолога, греко-католика зі Львова): «До Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви належать переважно національно свідомі (тобто свідомі щодо своєї належності до української нації. — *Автори*) та україномовні вірні. До Української православної церкви — Київський патріархат — в залежності від регіону, але переважно це також люди національно свідомі. До Української православної церкви (Московський патріархат) — національно свідомі росіяни та російськомовні українці. В кожній з церков можуть

їхньої релігії як орієнтиру в пріоритетності для них відповідної мови (мови безпосереднього їхнього спілкування чи принаймні мови з вищим для них соціальним статусом), тобто проблема поліконфесійності України ускладнюється ще й проблемою її українсько-російської двомовності, і навпаки; 2) у плані розвитку і функціонування самої сучасної української літературної мови (уже безвідносно до її співіснування в країні з російською мовою) — це проблема варіантності її конфесійного стилю / стилів у тісній залежності від тієї чи іншої з релігійних деномінацій. Крім того, для певних культурних і політичних кіл української орієнтації мовна проблема може явно чи неявно асоціюватися з релігійною не лише у зв'язку з вибором між українською / російською мовами і різними конфесіями, але також у зв'язку з питаннями чистоти й узагалі автентичності української мови у плані інтерференції її корпусу елементами російської мови (як це особливо виразно постає у випадку з УРЗМ), з одного боку, і ступенем духовності, релігійності в носіїв такого мовлення, — з другого. Так, наприклад, 1995 року відомий націонал-демократ Левко Лук'яненко заявив у зв'язку з четвертими роковинами української незалежності: «Чотири роки тому ми оголосили нашу країну незалежною і демократичною, але наше керівництво безбожне, українською говорить погано і не відповідає ідеалам, закладеним нашими предками»¹⁰. Таким чином, «безбожність», погане знання української мови і зневага до предків згадуються тут в одному контексті. Ось програмна заява на головній сторінці сайту газети «Наша віра», пов'язаної з УАПЦ, щодо мотивів її заснування Євгеном Сверстюком: наводячи його слова про те, що «одне з найважливіших завдань цієї газети — це розмовляти з людьми культури мовою, закоріненою у християнстві» (матеріали газети подаються українською літературною мовою значною мірою за нормами «Українського правопису» в редакції 1928 року), авторка наголошує: «Намір говорити “мовою, закоріненою у християнстві” був, безперечно, важливим. Проблема, однак, полягала в тому, що її розуміли одиниці. Мається на увазі не тільки українська мова — засіб спілкування — у зрусифіковано-суржикізованій країні, а насамперед мова християнства у суспільстві, враженому атеїзмом»¹¹. Хоча вони прямо й не ототожнюються, але українська мова риторично пов'язується тут з мовою християнства — на відміну від російської мови й «суржику», які асоціюються з атеїзмом (скоріше за все, у ширшому розумінні останнього — включно з агностицизмом або формами «культурної релігійності» без відвідування церкви).

2. Загальний огляд проблематики.

2.1. Співвідношення віросповідань і мов (української / російської) у контексті загальної мовної ситуації в Україні.

Від початку 90-х років фактом як мовного, так і релігійного життя в Україні стала досить помітна диференціація її населення за належністю (власне конфесійною або просто

бути винятки» (цит. за: *Buchmayer M. Soziolinguistische Aspekte der aktuellen Sprachenfrage in den ukrainischen Kirchen des byzantinischen Ritus // Das Ukrainische als Kirchensprache / Українська мова в церквах / Hrsg. von M. Moser. — Wien, 2005. — S. 300–301*).

¹⁰ Цит. за: *Kuzio T. In search of unity and autocephaly : Ukraine's Orthodox Churches // Religion, State & Society. — 1997. — Vol. 25(4). — P. 406.*

¹¹ *Костюк Г. «Наша віра» на сторожі духовності і культури. — <http://nashavira.ukrlife.org> (2018, 14 липня).*

традиційно-культурною) його різних верств, з одного боку, до українськомовних у своїй діяльності Української автокефальної православної церкви — УАПЦ¹² (утім, на вибір церковної громади в богослужінні тут можливе й використання церковнослов'янської мови¹³) та Української греко-католицької церкви — УГКЦ (хоча в богослужінні тут наявна також орієнтація на церковнослов'янську мову, однак уже меншою мірою, ніж досі), до переважно українськомовної Української православної церкви — Київський патріархат (УПЦ КП), з другого, — до переважно російськомовної Української православної церкви Московського патріархату — УПЦ МП (крім явної, очевидно, більшості російськомовного населення країни, до останньої відносить себе значна частина тих, хто в побуті користується українською мовою — переважно у формі УРЗМ, однак свідомо чи несвідомо визнає за російською соціальною пріоритетність). У грудні 2018 р. на основі об'єднання УПЦ КП і УАПЦ (з поступовим приєднуванням окремих церковних громад УПЦ МП, хоча без згоди на це її керівництва) було утворено Православну церкву України — ПЦУ (у січні 2018 року їй було надано томос про автокефалію як знак її канонізації Вселенським патріархатом і офіційно зареєстровано), яка в плані своєї мовної діяльності буде, очевидно, наслідувати мовну практику «материнських» церков.

2.1.1. Напруженість у конфесійній сфері у зв'язку з виникненням міжцерковної конкуренції. На межі 80-х–90-х років минулого століття, тобто напередодні відродження української державності, разом з виникненням міжцерковної конкуренції навколо як конфесійної сфери в цілому, так і мовної проблеми в цій сфері зокрема стала виявлятися напруженість. До цього в церквах і монастирях, у духовних навчальних закладах, у літературі та періодиці Українського екзархату офіційно єдиною в межах СРСР Руської¹⁴ православної церкви використовувалися сучасна російська літературна мова (утім, у мовленні більшості служителів місцевого православ'я це переважно був, і лишається досі, український регіональний варіант російської мови) і церковнослов'янська мова в її російській редакції (у російській вимові) — як мова богослужіння¹⁵. Але у зв'язку, з одного боку, з відновленням в Україні після тривалої перерви діяльності УАПЦ, яка функціонувала в Центральній і Східній Україні в 1919–1930 рр. на основі живої україн-

¹² Див.: Головні засади Української автокефальної православної церкви / Ред. М. Залізник.—2 вид., переробл. і допов.—Л., 1999.—С. 16–17.

¹³ Див., наприклад: Німчук В. Українська мова — священна мова // Людина і світ.—1993.—№ 1.—С. 36.

¹⁴ На зміну назви *Руська православна церква* на позначення сучасної православної конфесії Московського патріархату (див., наприклад, статтю саме під такою назвою: Українська радянська енциклопедія : У 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан.—К., 1983.—Т. 9.—С. 525) в українському мовному узусі (не тільки в світській мовній практиці, а й у православних конфесіях України, що не підлягають Московській патріархії) тепер дедалі частіше стали користуватися назвою *Російська православна церква*, підкреслюючи цим її пов'язаність саме з Росією, а не з усіма історичними руськими землями. У самій російській мові назва *Русская православная церковь* уживається вже давно, але як офіційна вона була прийнята лише восени 1943 р. — на зміну назві *Православная российская церковь*.

¹⁵ Хоча в діяльності приєднаних у повоєнний період до Руської православної церкви православних громад західноукраїнських земель та новоорганізованих (після ліквідації греко-католицької церкви) православних громад у регіонах Галичини, Буковини й Закарпаття продовжували використовувати церковнослов'янську мову в її українській церковній орфоєпії (див.: Німчук В. Зазнач. праця.—С. 36).

ської мови, та — після менш тривалої перерви — також забороненої в СРСР після Другої світової війни (1946 р. у Галичині, а через декілька років і на Закарпатті) УГКЦ, у діяльності якої українська мова (в її місцевих варіантах) функціонувала як мова проповідей, літератури, організаційних заходів тощо (обидві ці церкви після їх заборон в СРСР продовжували існувати за кордоном у місцях розселення українців), і, з другого боку, зі створенням у листопаді 1991 р. замість Українського екзархату Руської православної церкви формально автономної деномінації під назвою Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату) на чолі з митрополитом Філаретом¹⁶, а особливо у зв'язку з розколом останньої вже через кілька місяців (навесні 1992 р.) на УПЦ МП на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом) і УПЦ КП¹⁷ у цих церквах з різною мірою повноти знову стали використовувати українську мову¹⁸.

Згідно з різними соціологічними опитуваннями, рівень релігійності українського суспільства є досить високим. Так, за даними соціологічної служби Центру Разумкова, віруючими в різні роки визнавали себе до 76% опитаних (опитування проводилося в квітні 2014 р. в усіх регіонах України, крім Криму)¹⁹ і до 72% опитаних (опитування проводилося в березні 2018 р. в усіх регіонах України, крім Криму та непідконтрольних територій Донецької й Луганської областей)²⁰. Однак цілком імовірно, що така само-

¹⁶ Відносно самостійний, але не автокефальний статус їй було надано з Москви під тиском обставин у контексті тодішньої загальної демократизації суспільства, наростання відцентрових тенденцій у радянській імперії та посилення суспільної уваги до національного питання в СРСР.

¹⁷ У червні 1992 р. Всеукраїнський православний собор прийняв ухвалу про об'єднання УПЦ (того її крила на чолі з Філаретом, що вийшло з Московського патріархату) і УАПЦ в єдину УПЦ КП (глава церкви — Патріарх Київський і всієї Руси-України Метислав, український емігрант у США, заступник — митрополит Філарет; після смерті Метислава в червні 1993 р. главою став Володимир (Романюк) з Галичини, а після смерті останнього в липні 1995 р. — Філарет). Після обрання Філарета УАПЦ вийшла зі складу УПЦ КП і стала функціонувати самостійно. УПЦ МП характеризувала ці церкви як «розкольників», «секти» і т. ін.

¹⁸ Докладніше про розвиток церковного життя в Україні періоду її державної незалежності, див. наприклад: Історія релігії в Україні : В 10 т. / За ред. А. Колодяжного. — К. : Дрогобич, 2003. — Т. 10. Релігія і церква років незалежності України. — 616 с.; *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К., 2004. — С. 380–408; *Religion und Nation. Die Situation der Kirchen in der Ukraine* / Th. Bremer (Hg.). — Wiesbaden, 2003; *Krindath A.* Religion in post-Soviet Ukraine as a factor in regional, ethno-cultural and political diversity // *Religion, State & Society*. — 2004. — Vol. 31. N 1. — P. 37–74. Про функціонування української мови в церковному житті України див. також — в історичному плані аж до сучасності, зокрема: *Німчук В.* Українська мова в християнських храмах // *Державність української мови і мовний досвід світу*. — К., 2000. — С. 315–350; *Німчук В.* Християнство й українська мова // *Українська мова*. — 2001. — № 1. — С. 11–30; *Діак І. В.* Українське відродження чи нова русифікація? — К., 2000. — С. 170–187; у сучасній Україні: *Buchtmayer M.* Op. cit. — S. 243–305; *Miklas M.* Soziolinguistische Aspekte der aktuellen Sprachenfrage in den ukrainischen Kirchen des byzantinischen Ritus : Dissertation. — Wien, 2008; *Савойська С. В.* Українська православна церква і міжцерковні мовно-політичні конфлікти // *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. — 2008. — Вип. 41. — С. 196–205.

¹⁹ Див. дані дослідження на сайті Центру Разумкова: Релігія і церква в українському суспільстві: соціологічне опитування 2014. — <http://www.razumkov.org.ua>.

²⁰ Див. дані дослідження на сайті Центру Разумкова :Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). — http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_

ідентифікація опитуваних (як, наприклад, і визначення респондентами — етнічними українцями своєї рідної мови саме як української) дуже часто виявляється скоріше символічним, ніж конкретно-практичним розумінням своєї належності до категорії віруючих (найчастіше православних) — відповідно до усвідомлення своєї (свого роду, свого народу) традиційно-культурної належності. Так, згідно з різними опитуваннями, із 75,4% респондентів, що назвали себе релігійними, лише 16,8% заявили, що відвідують церковні служби хоча б раз на місяць (опитування 1999 р.)²¹; за іншими даними, із 72% опитаних, що назвали себе віруючими, тільки 58% відвідують церковні заходи²². Не випадково, звичайно, достатньо велику групу (28,1% опитаних, за даними Центру Разумкова 2014 р.; 23% опитаних, за даними Центру Разумкова 2018 р.) серед осіб, що відносять себе до православ'я, становлять ті, хто вважає себе «просто православними» (без уточнення, хто до якої з православних церков у сучасній Україні належить). І взагалі, релігійний чинник, безперечно, явно поступається у самосвідомості більшості населення сучасної України в процесах його національної та політичної консолідації перед фактором національної ідентифікації і (як показали, зокрема, події після початку збройної агресії Російської Федерації проти України 2014 р.) перед почуттям державного патріотизму.

Рівень релігійності населення варіюється залежно від регіону країни — від дуже високого на Заході (91% респондентів) до 70% у Центрі, 63% на Сході і 59% на Півдні²³.

Більшість опитаних (70%) відносить себе до православ'я (від 80% жителів Центру до 67% — Півдня); на Заході 36% визнають себе греко-католиками (у цілому ж по країні це 7,8 % опитаних)²⁴.

Хоча дані різних опитувань щодо належності віруючих до тієї чи іншої з гілок православ'я протягом періоду державної незалежності України різнилися між собою, причому досить істотно, проте загальна тенденція вимальовувалася тут досить виразно — це перехід першості за кількістю вірян від УПЦ МП до УПЦ КП. Так, за результатами моніторингу Інституту соціології НАН України в липні 2013 р., найбільша кількість православних відносила себе до УПЦ МП (серед усіх опитаних це 45%), значно менше — до УПЦ КП (27%), до УАПЦ — 5%²⁵. За даними ж Центру Разумкова 2014 р., більшість православних (серед усіх опитаних це 22%, а серед тільки послідовників православ'я — 32%) належала до УПЦ КП, менша частина (відповідно 17% і 25%) — до УПЦ МП, хоч остання продовжувала мати найбільшу кількість релігійних громад / парафій у країні (ще 2010 р. кількість вірян УПЦ КП була нижчою, ніж кількість вірян УПЦ МП: 15% проти 24% серед усіх опитаних); до УАПЦ віднесли себе 0,7% опитаних (0,9% серед православних). За даними дослідження, проведеного в Україні (крім Луганської області і Криму) Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»

Religiya.pdf (10 January, 2019).

²¹ Див.: *Yelensky V. Religiousness in Ukraine according to sociological surveys // Religion, State & Society. — 2010. — Vol. 38(3). — P. 215.*

²² Див. дані дослідження на сайті Центру Разумкова : Особливості...

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Див.: *Козловський О. Динаміка розвитку релігійних конфесій протягом 10 років (з 2003 по 2013 рр.) // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : Соціолог. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2013. — С. 413.*

наприкінці 2014 — на початку 2015 рр., позиції УПЦ МП у конкуренції з іншими гілками православ'я, а також з УГКЦ поставали ще більше ослабленими: кількість опитаних, що відносили себе до УПЦ КП, — 44%, до УПЦ МП — 21%, до УГКЦ — 11%, до УАПЦ — 2%, причому УПЦ КП утримувала більшість майже в усіх обстежених регіонах, крім Донецької області. За останніми даними Центру Разумкова (2018 р.), протягом 2010–2018 рр. кількість вірян УПЦ МП зменшилася з 24% до 12,8%, тоді як кількість вірян УПЦ КП зросла з 15% до 28,7%.

У розподілі послідовників православ'я виявлялася також регіональна залежність: так, за даними Центру Разумкова 2014 р., УПЦ КП найширше була представлена в Центрі (28,8% опитаних) і на Заході (25,4%), але найменше — на Сході (17%) і Півдні (13,5%); УАПЦ найширше була представлена на Заході (1,9%) і найменше — на Сході (0,1%); УПЦ МП найширше була представлена на Сході (24,2%) і найменше — на Заході (12%).

Відмінності у визначенні кількості вірян, що відносять себе до різних православних церков, можна, звичайно, пояснювати по-різному — впливом різних як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (зокрема, УПЦ МП звинувачувала Фонд імені Ілька Кучеріва, який визначив таке досить скромне місце цієї церкви в українському православ'ї, в необ'єктивності). Істотну роль у цьому відігравав, безперечно, й різний час проведення цих опитувань — влітку 2013 р., тобто до військової агресії Росії проти України, і вже в 2014–2015 рр. — після її початку. Адже, з одного боку, внаслідок цих подій — після анексії Криму і захоплення російськими збройними формуваннями та сепаратистами значної частини Донецької та Луганської областей (опитування 2014–2015 рр. уже не залучали ці території для обстеження) — значно скоротилася й соціальна база найбільшої підтримки УПЦ МП, а з другого боку, очевидним є й той факт, що процес переходу вірян не тільки індивідуально, а й цілими парафіями від цієї церкви до УПЦ КП, який спостерігався ще від середини 90-х років, особливо посилювався у зв'язку з агресією Росії. Перехід церковних громад з юрисдикції УПЦ МП активізувався з утворенням ПЦУ (в основному на Заході і в Центрі).

Поряд з власне релігійним розподілом і досить помітним регіональним розмежуванням послідовників церков східного обряду в сучасній Україні між ними виявлялися відмінності в їхніх національних і політичних орієнтаціях, коли віряни УГКЦ і УПЦ КП значно більшою мірою, ніж віряни УПЦ МП, були переконані в тому, що церква, релігія в Україні мають бути національно зорієнтованими, а віруючі Західного регіону більшою мірою, ніж віруючі Сходу і Півдня, — також у тому, що в Україні має бути єдина помісна (тобто національна) православна церква.

Усі православні церкви сучасної України й УГКЦ так чи інакше практикують втручання в політичні справи країни, виявляючи при цьому цілком очевидні відмінності у своїх політичних орієнтаціях²⁶, хоча, за Конституцією України, «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» (ст. 35).

Так, у зовнішньополітичному плані: якщо УПЦ КП, УАПЦ, а тепер ПЦУ, як і УГКЦ, відкрито проголошували / проголошують свою відданість

²⁶ Див. також, зокрема: Історія релігії в Україні.— С. 291–324; Релігія і політика в сучасній Україні / За ред. І. Ф. Кураса.— К., 2000.— С. 63–72.

ідеї державної незалежності України, то УПЦ МП продовжує так чи інакше орієнтуватися на Росію. Як відзначають спостерігачі (переважно щодо періоду до 2014 року, тобто до початку збройної агресії Російської Федерації проти України), у підвідомчих їй церквах і монастирях виголошували, наприклад, молитву «О спасении России» (Л. Галанзовська. — Сл. Пр., 18.06.2009, с. 5)²⁷; у ЗМІ час від часу з'являлися повідомлення на зразок того, що, наприклад, «архієпископ Сумський і Охтирський Іоанафан не знайшов собі більшої турботи, як писати гімн Росії і подавати на конкурс. “Славься, вольная Россия, я твоей судьбой горжусь!” — чудесно!» (Г. Дениско. — МУ, 5.06.1997). Опоненти характеризують УПЦ МП як «церкву іншої держави» (С. Федченко, заст. голови обласної організації Народного руху України, м. Суми. — НГ, 1998, № 2), як «п'яту колону Москви у нашій державі» (В. Карпенко. — УУ, 2002, № 2, с. 6); «Російська православна церква в Україні є останнім форпостом Путіна» (митрополит Епіфаній, предстоятель ПЦУ, — в інтерв'ю «Радіо Свобода». — Укр. пр., 3.02.2019). У складному становищі церква Московського патріархату опинилася у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України в Криму й на Сході України від початку 2014 року²⁸: прагнучи не відштовхнути від себе широкі кола вірян в Україні й водночас не поривати зі своєю материнською церквою в Росії, УПЦ МП, зокрема, дуже обережно висловлює своє ставлення до цих подій (вона засуджує сам факт «братовбивчої війни», коли пішов «брат на брата», але не тих, хто її розв'язав, а самі такі висловлювання можна, звичайно, розуміти по-різному: не тільки як агресію сусідньої держави проти «братнього» народу, але і як громадянську війну між населенням різних регіонів однієї країни, на чому, як відомо, наполягає офіційна Москва), а її клір і віряни перебувають на Донбасі по обидва боки протистояння.

Зі свого боку, офіційна Росія підтримує в Україні саме цю церкву: «Мы всегда поддерживали в Украине Русскую православную церковь Московского прихода» (саме «прихода»!) (президент Російської Федерації В. Путін на зустрічі з митрополитом Володимиром (Сабоданом) під час свого візиту до Києва: т/к «РТР Планета», «Вести», 19.03.2005).

У внутрішньополітичному плані: якщо УПЦ КП, УАПЦ, а тепер ПЦУ, як і УГКЦ, відкрито підтримували / підтримують ті політичні сили в країні, що виявляють проукраїнську орієнтацію, пор., наприклад: «Єпископат УАПЦ благословляє всіх вірних неодмінно використати власне право голосу. Попереджаємо вас: неприпустимо віддавати свої голоси людям, як виступають проти незалежної Української держави, проголошують безбожницькі ліворадикальні ідеї, заперечують священне право власності, плекають сепаратизм і вимагають відновлення особливо союзу з Росією та особливо статусу російської мови в Україні» (із заяви керівництва цієї церкви напередодні чергових виборів до Верховної Ради України: УС, 2.04.1998), то УПЦ МП — ті сили в політичному спектрі України, які тримають курс на підвищення соціальної ролі російської мови в Україні до статусу другої державної або принаймні офіційної мови країни (поряд з українською як державною). Це особливо виявлялося в підтримці цієї церквою Партії регіонів України —

²⁷ Див. також: Куценко Г. Од керівного перста до лаврського хреста — одна мета // Мова державна — мова офіційна. — К., 1995. — С. 69.

²⁸ Див. також, зокрема: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. — К., 2018. — С. 279–287.

зокрема, під час двох президентських кампаній (2004 і 2009–10 рр.), коли в Президенти України балотувався лідер цієї партії В. Янукович (наприклад, виступ митрополита Донецького і Горлівського на мітингу в Донецьку 27 листопада 2004 р. на підтримку В. Януковича), під час парламентських і місцевих виборів, а також, як це не парадоксально на перший погляд, у підтримці Комуністичної партії України²⁹: «Настоятель Киево-Печерской лавры владыка Павел: “Я действительно иду в Киевсовет с Партией регионов<...> Мне не нравится, что <...> некоторые люди <...> решили лить грязь <...> на Компартию. Я не вижу сегодня ничего плохого в этой <...> политической силе”» (Обзор, 17.04.2008, с. 3).

Напередодні прийняття за поданням правлячої Партії регіонів улітку 2012 р. нового закону про мови («Про засади державної мовної політики»), у якому було передбачено істотне розширення поля суспільного функціонування російської мови (з відповідним звуженням поля української мови), УПЦ КП, УАПЦ, а також УГКЦ і Українська римо-католицька церква виступили проти цього.

Після запровадження кілька років тому в Збройних силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі України інституту військового духовенства (капеланської служби) капеланами в підрозділах цих структур можуть бути священники, які володіють державною українською мовою, від різних українських церков, але не від УПЦ МП — не останньою мірою, звичайно, з огляду на неявну і явну підтримку нею агресора — Російської Федерації. Ось уривок з молебню вже новоствореної ПЦУ: «Господу помолимось <...> за Україну нашу, за владу і військо її <...>» (молебен під час інтронізації предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія в Софії Київській 3 лютого 2019 р.).

Зі свого боку ті політичні сили в країні, що орієнтуються на Росію, прагнуть спиратися з-поміж українських церков східного обряду саме на УПЦ МП. Так, якщо попередні президенти України під час Різдвяних і Великодніх заходів відвідували зі своїм почтом столичні храми всіх трьох православних церков і навіть УГКЦ, то В. Янукович — лише Києво-Печерську лавру УПЦ МП. Комуністична партія, яка традиційно позиціонувала себе як партія «войовничих безбожників», тепер висловлює щодо церкви зовсім протилежні погляди, солідаризуючись, зокрема, з діяльністю саме УПЦ МП: «<...> А вера в Воскресение Христова стала одной из главных движущих сил, изменивших ход цивилизации» (П. Симоненко. Дорогие православные братья и сестры! — Киев. вестник, 7.04.2007); «Сегодня можно утверждать, что прошедший век был пиком борьбы с православием и коммунизмом <...> И все же православие, славянство, коммунистические идеи обладают такой мощью и неповторимостью, которые делают их важнейшей составляющей цивилизации XXI века» (Православие и коммунизм. — Киев. вестник, 24.01.2006); пор. також: «Ціною “входження до єдиної Європи” <...> має стати відмова від православ'я, що затверджувалося століттями, від національної самобутності, від звичаїв і культури, а може, й від рідної мови (на користь англійської. — *Автори*)» (П. Симоненко. Комуністи про Церкву та її роль у житті сучасної України. — ГУ, 26.05.1999, с. 6–7).

²⁹ Див., наприклад: *Діак І. В.* Знач. праця. — С. 184–185.

2.1.2. Інструменталізація мовної проблематики в релігійній і навколо релігійній сферах у сучасній Україні є досить характерним явищем. Так, після того, як перший Президент України Леонід Кравчук склав присягу на вірність народові України у Верховній Раді, кладучи руку не тільки на Конституцію країни та на Акт проголошення незалежності України, а й на Пересопницьке Євангеліє — перший відомий переклад цієї частини Святого Письма на староукраїнську мову (1556–1561 pp.) — як найдорожчу духовну святиню українського народу й засвідчуючи цим своє бачення майбутнього України й вітчизняної церкви як української не тільки за духом, а й за мовою, так стали робити й наступні президенти, хоча й не всі з них показали себе справжніми патріотами України.

В ідеологічній діяльності УПЦ МП у її боротьбі за збереження сфер впливу на сучасне релігійне життя України така інструменталізація відзначається найбільшою різноманітністю порівняно з іншими церквами — аж до відвертих маніпулювань тими чи іншими мовними питаннями. Мовні орієнтири й мовна діяльність УПЦ МП визначаються такими параметрами, як:

а) продовження орієнтування на російську мову як домінуючу мову східнослов'янського православ'я, і це дає підставу опонентам названої церкви звинувачувати її в тому, що вона «є знярядям подальшої русифікації українського народу» (Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України. — ЛУ, 20.06.2002. с. 2), «захищає в Україні інтереси чужої держави, нав'язує віруючим російську мову та молитви за російських ієрархів» (В. Карпенко. — УУ, 2002, № 2, с. 7). Хоча ієрархи цієї церкви продовжують стверджувати, що основною її мовою є церковнослов'янська (див. нижче), однак це стосується лише богослужіння — релігійних відправ (молитов, псалмів, церковних співів та ін.), тоді як переважна більшість різновидів її мовної діяльності (проповіді, молебні, послання, панахиди, оголошення і взагалі спілкування церковних служителів між собою і з паствою, діловодство, навчання в духовних закладах та ін., левова частина церковної літератури та періодики) базується саме на російській мові³⁰. Це також орієнтування:

– на «Русь» («свјату Русь»), «руський народ» з «руською мовою» — як один східнослов'янський народ з єдиною мовою (з маніпулюванням неоднозначним словом «руський»);

– на те, щоб зробити російську мову другою державною в Україні — наприклад, в інтерв'ю намісника Києво-Печерської лаври архієпископа Павла, широко відомого своїми проросійськими позиціями: «Я уверен, что он (русский язык. — *Автори*) должен признаваться наравне с украинским, то есть быть вторым государственным» (Киев. вестник, 30.08.2007);

б) продовження орієнтування в літургійній практиці на церковнослов'янську мову (у її російській вимові) як на «об'єднавчу» й найбільш «традиційну» для східного слов'янства, оскільки Московська патріархія, як відомо, все ще виступає проти використання в цій функції живих мов, у тому числі й російської, зберігаючи, таким чином, світсько-церковну диглосію (ієрархи

³⁰ Пор., наприклад: «В національних релігійних центрах України, котрі з XVII ст. перебувають в руках РПЦ, — Києво-Печерській та Почаївській лаврах, Спаському соборі в Чернігові, Іллінському монастирі — все русифіковано. Церковні ятки і лавки переповнені духовною літературою з Москви, усі написи, назви, путівники, об'яви — російською. У Києво-Печерській лаврі екскурсії <...> проводяться монастирськими пастирями тільки російською» (*Діак І. В.* Значч. праця. — С. 183).

Московського патріархату посиляються при цьому, зокрема, й на продовження використання в цій функції у католицизмі латинської мови, хоча, як відомо, ще в 1960-х роках у цій церкві стали запроваджувати богослужіння живими національними мовами)³¹; поширення твердження, що церковнослов'янська — це нібито мова наших предків-слов'ян (для багатьох не тільки серед мирян, а й у середовищі православного духовництва це справді ніби історична даність, хоча з наукового погляду це, звичайно, міф), наприклад: «Нам часто делают замечания представители РУХа («Рух») — скорочена назва громадсько-політичної організації Народний рух України за перебудову. — *Автори*): почему в нашей церкви службы идут не на украинском языке? Я отвечаю, что у нас служба проходит не на русском и не на украинском, а на том языке, на котором христианство принималось Киевской Русью, — на старославянском, церковном языке, который основан на азбуке Кирилла и Мефодия. На основе этого языка появился потом и русский, и белорусский, и украинский» ([Інтерв'ю зі священником однієї з церков УПЦ у м. Павлограді]. — Газ. «Западный Донбасс», 2.11.1991)³²; дуже часто — фактичне ототожнення її з російською мовою, причому не тільки в масовій свідомості мирян, а й серед кліру Московського патріархату³³ (як відомо, російська літературна мова справді дуже значною мірою зазнала впливів з боку церковнослов'янської). Показовим є й такий факт: за одним із соціологічних опитувань ще початку 90-х років (1993 р.), найбільше прихильників використання церковнослов'янської мови в церкві виявилось серед етнічних росіян, що живуть в Україні, — 35,5%, тоді як серед етнічних українців — лише 13,9%; серед українців прихильників рідної мови в богослужінні — 71,1%, а серед росіян в Україні — 34,2%³⁴;

в) пряма опозиція до використання в православній церкві української мови (це виявляється насамперед в усній пропаганді, а також у листівках, брошурах, у друкованих органах церков і монастирів УПЦ МП, особливо в таких оплотах УПЦ МП, як Києво-Печерська і Почаївська лаври):

– узагалі заперечення самого факту існування української мови як такої, пор., наприклад, в оцінці відомого московського релігійного та громадського діяча, місіонера РПЦ Андрія Кураєва: «украинского народа и его языка не существует»³⁵; з використанням, зокрема, давно вже відомих із арсеналу російського великодержавництва тверджень на зразок того, що українська мова — це штучна мова, вигадана ще австрійською та польською пропаган-

³¹ «Ідею хоча б яких змін, що стосуються богослужбової мови, суспільство (російське. — *Автори*) сприймає так само хворобливо, як ідею реформи російської орфографії. При цьому неможливими видаються не конкретні рішення, а сам факт реформування» (*Кравецкий А. Г.* Церковнославянский язык как один из современных славянских языков // *Славянское языкознание : XV Международный съезд славистов : Докл. рос. делегации.* — М., 2013. — С. 586).

³² Див. також, наприклад: *Німчук В.* Українська мова... — С. 329; див. також огляд читачької пошти з цього приводу: *Погрібний А. Г.* По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. — К., 2001. — С. 104–106.

³³ Див., наприклад: *Кравецкий А. Г., Плетнева А. А.* История церковнославянского языка в России : Конец XIX–XX в. — М., 2001. — С. 227–228; *Derganc A.* Некоторые аспекты отношений между русским и церковнославянским языками в XX веке // *Studia Russica.* — Budapest, 2003. — Т. 20. — С. 61–63.

³⁴ Див.: *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз. — К., 1999. — С. 155.

³⁵ Цит. за: *Савойська С. В.* Знач. праця. — С. 200.

дою з метою відокремити «малороссиян от матери России»³⁶, що це тільки одне з наріч російської мови. Так, на звернення українською мовою українки зі США до ченця Києво-Печерської лаври той висловив своє невдоволення з цього приводу, а на її пояснення, що вона не знає російської мови, до того ж це Україна, почав кричати: «Никакой Украины здесь нет, здесь Россия, а украинский язык — это наречие. Пошла вон!»³⁷;

– твердження, що українська мова не тільки не «канонічна», але й не «богоугодна» і не «благодатна» (тобто молитва українською мовою не може дійти до Бога), з використанням також сильніших зневажливих характеристик щодо неї, наприклад: «<...> з Житомира пригнали до Києва віруючих жінок-українок з шаленим спротивом тому, щоб у храмі звучала українська мова. “Тй місце на базарі, а не в храмі!” — кричали ці жіночки українською мовою проти української мови. В цьому наша трагедія й драма нашого життя»³⁸; «Українська мова, коли нею розмовляють на базарі, абсолютно доречна і нікому не ріже вухо, але в церкві вона неприпустима» («Животворный источник» — додаток до газети «Таврида православная», органу Косьмо-Даміанського монастиря; цитату подано в українському перекладі)³⁹; «Московський патріархат веде на українській землі антиукраїнську пропаганду. В нашій святій Києво-Печерській лаврі постійно паплюжиться українська мова, яку вони називають “неблагодатной”, “базарной” і т. ін.» (Володимир, Патріарх Київський і всієї Руси-України. Мова — наш суверенітет. — Вісник Просвіти, 1994, № 1, с. 4); «Насправді українську мову Московський патріархат не вводить в богослужіння на Україні. Навпаки, на низах ведеться пропаганда, що українська — це мужицька, базарна мова, що вона взагалі не може вживатися в богослужінні» (Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України. — ЛУ, 20.06.2002, с. 2). З цією метою — іноді, можливо, від щирого нерозуміння, але частіше, безперечно, цілком свідомо для дискредитації української мови — наводять, зокрема, «факти» української мови, які мають підтверджувати її нібито неспроможність виконувати таку священну місію, — від досить невинних інтерпретацій (так, у своєму дописі до газети одного з храмів УПЦ МП одна з парафіянок цієї церкви, доводячи «недосконалість» української мови, стверджує, що відомий у церковному мововжитку зворот «єдиними устами» звучить по-українському як «одним подихом» або «одним ротом»⁴⁰) до поширення явно курйозних і відверто злісних інсинуацій (з тієї ж серії мовних анекдотів антиукраїнського спрямування, поширюваних у відповідному середовищі ще від часів Визвольних змагань 1917–1921 років та від доби українізації 20-х років, що й, наприклад, «Го-

³⁶ Див., наприклад: *Куценко Г.* Зазнач. праця.— С. 69.

³⁷ Цит. за: *Горбачук В.* Барви української мови.— К., 1997.— С. 255.

³⁸ *Куценко Г.* Зазнач. праця. — С. 70. Див. також: *Зінченко А.* Новітня історія релігійних спільнот в Україні : Навч. посібник.— К., 2011.— С. 327. Такі ж зневажливі характеристики щодо української мови лунали й на початку 20-х років, коли розпочала свою діяльність УАПЦ (див., наприклад: *Німчук В.* Християнство й українська мова.— С. 21).

³⁹ Цит. за: *Власенко В. В.* Агатангел Кримський про українське слово в українській церкві // Агатангел Кримський — творець та інтерпретатор літератури.— Сімферополь, 2002.— С. 10.

⁴⁰ Див.: *Погрібний А. Г.* Зазнач. праця.— С. 100. До речі, саме таку назву — «Єдиними устами» — мав щорічний вісник Інституту богословської термінології та перекладів при Львівській богословській академії (1997–2002 рр.).

лодранці, гоп до купи!» — як нібито відповідник до рос. «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»): «Українською мовою молитися гріх, — ведуть бабусі атаку проти тієї, яка пригадала раптом, що була ж десь у двадцяті роки у селі їхньому українська церква. — Там і слів підходящих немає. Замість “Миколая Чудотворця” кажуть “Микола Фокусник”. І святих українських також нема, всі вони рускіє. Так нам батюшка каже» (О. Кияшко. — Газ. «Сіверщина», м. Чернігів, 3.02.1996, с. 2); поширюється версія, що в мововжитку УПЦ КП і УАПЦ нібито вживається «народне» слово «дівка Марія», а не «дівка Марія»;

г) вираження вже готовності з боку УПЦ МП у зв'язку з новими обставинами суспільного життя в країні до певних компромісів щодо використання в її діяльності також української мови: це подається в рішеннях її керівних органів; представники її керівництва в окремих публічних заходах виступають українською мовою (наприклад, на день святого Володимира предстоятель УПЦ МП виголошував у Києво-Печерській лаврі проповідь українською мовою, тоді як богослужіння відбувалося церковнослов'янською мовою в російській вимові: УТ-1, 28.07.1996) (спілкування українською мовою для представників духовництва цієї церкви полегшується, безперечно, й тим, що, очевидно, для більшості з них українська є їхньою рідною мовою, хоча вони й навчалися в духовних закладах Росії; у російській мові покійного митрополита Володимира й особливо нинішнього митрополита Онуфрія не важко помітити український акцент). Але при цьому висуваються такі застереження:

— українська мова запроваджується як богослужбова в діяльності певної парафії поряд з церковнослов'янською тоді, коли не менше двох третин парафіян висловлюють таке бажання; проповіді також мають виголошуватися вже не тільки російською, а й за бажанням парафіян — українською ([З виступу на прес-конференції для українських та зарубіжних журналістів митрополита Київського і всієї України Філарета]. — ДУ, 6.11.1991; див. також: М. Літич. В УПЦ МП ідуть на щораз більші поступки українству. — УМ, 12.02.2013, с. 3) ⁴¹, однак навіть у таких випадках для реальних кроків у цьому напрямі потрібна відповідна воля з боку не тільки пастви, а й пастирів. Пор., наприклад: «— Якою мовою має відбуватися богослужіння в Українській православній церкві? — Часто говорять, що у нас богослуження на русском языке. Это не так. Мы служим на славянском языке. Так и у католиков: молебен — на латинском, а проповеди — на родном языке. Я считаю, что надо служить на родном языке. Ми завжди орієнтуємося на людей. Якщо це Дніпропетровськ, то я читаю проповіді російською. Якщо ж я десь у селі і чую, що там говорять по-українськи, я читаю по-українськи» ([Інтерв'ю з архієпископом Дніпропетровським і Павлоградським Іринесом]. — Павлоградське телебачення, 30.08.2000; архієпископ у ході бесіди переходив з російської на українську мову); «73-річний митрополит Черкаський і Канівський Софроній з УПЦ МП закликає правити богослужіння українською мовою <...> — Усіх священників, які йдуть правити службу Богу в райцентри й села, ми попереджаємо, щоб там вони не “штокали” й не “какали”. Щоправда, вони й самі це розуміють, — каже митрополит» (Ю. Стригун. — ГПУ, 28.05.2013, с. 18). Як видно з наведених цитувань, мова при цьому йде про явно українськомовні «райцентри і села», але не про великі міста на Пів-

⁴¹ Див. також: Німчук В. Українська мова... — С. 327–328.

денному Сході й навіть у Центрі України. Однак поступово українська мова все-таки розширює своє функціонування в храмах УПЦ МП — в основному в парафіях Західної України, Волині та Поділля і взагалі на Правобережжі, а також у Києві, причому не тільки в проповідях, а й навіть (у певних парафіях) у богослужінні (див., наприклад: УМ, 12.02.2013, с. 3);

– поки що українська мова [нібито] не зовсім готова для повноцінного виконання нею обов'язків священної мови, оскільки, зокрема, вона ще не має гідних перекладів усіх богослужбових текстів, а з іншого боку, «справжню» українську мову тепер тільки «псують». Ось, наприклад, уривки із інтерв'ю з уже згадуваним архимандритом, а потім архієпископом Павлом, намісником Києво-Печерської лаври: «— Не молюся і я в храмі українською мовою. І поки не буду. Не тому, що не шаную чи не знаю її (до слова, отець Павел справді володіє українською краще за багатьох наших депутатів. — *Прим. кор.*). А тому, що сьогодні просто немає гідних перекладів. Кошунствувати над Словом Божим — не хочу» (КВ, 25.10.1996: інтерв'ю тут подано в українському перекладі), «А о каком украинском может идти речь, если даже по телевидению, послушайте, украинский язык извращают, как только в голову взбредет. Не буду называть канал (далі в інтерв'ю архієпископ називає, що правда з дещо іншого приводу, т/к СТБ. — *Автори*) <...>, на котором прозвучало следующее. Словосочетание “сотрясение мозга” понятно всем — и русским, и украинцам. В переводе на “их” украинский язык оно звучит как “стряс мозку” (можливо, архієпископ мав на увазі “струс мозку”? — *Автори*). Я почти 50 лет прожил и таких слов не слышал — их попросту не существует в украинском языке. И подобных примеров, когда коверкается и порочится действительно певучий, благозвучный, красивый украинский язык, можно привести великое множество» (Киев. вестник, 29.11.2007), «<...> А если меня будут допекать украинским, тем более не настоящим, а тем, во что они его превращают, — в не поймешь какой-то полупольский, полунепонятный язык, то я буду говорить на русском» (Киев. вестник, 30.08.2007, с. 2).

У діяльності УПЦ КП, як уже було відзначено, в основному використовувалася українська мова, але в богослужінні також церковнослов'янська мова⁴² (переважно, як можна зробити висновок, з російською вимовою, особливо на Сході й Півдні), а в загальній мовній діяльності, за ухвалою церковних громад, — також російська мова (насамперед, зрозуміло, знов-таки на Сході й Півдні).

УГКЦ (це в основному регіони Галичини, меншою мірою Закарпаття, хоча її резиденцію вже перенесено зі Львова до Києва) у богослужінні використовує українську мову (звичайно з регіональним забарвленням) і церковнослов'янську мову в її українській вимові.

---

⁴² Див.: Постанови ювілейного Помісного собору Української православної церкви Київського патріархату // <http://www.kievpatr.org.ua>. Пор. також в інтерв'ю з Патріархом Філаретом: «<...> в цей перехідний період від слов'янської до української мови ми дозволяємо в деяких випадках використання й церковнослов'янської. Чому? Це обумовлено насамперед тим, що досі ще не маємо повного перекладу своєю мовою всіх богослужбових книг. Та й не всі переклади, на жаль, досконалі» (ЛУ, 2.06.2002, с. 2); «Богослужбова мова принципово повинна бути українська. І проповідь українська. Але ми будемо допускати й церковнослов'янську мову, і проповідь російською мовою. Тобто не буде такого, знаєте, тиску по відношенню до богослужбової мови» (Укр. пр., 12.10.2018).

Українська мова стала також використовуватися в діяльності, причому не тільки в проповідях, літературі і т. ін., а й у літургії, інших християнських конфесій в Україні (в ісламі та іудаїзмі українська мова практично не представлена)— римо-католицької (українська тут використовується поряд з польською та російською мовами; за деякими даними, приблизно три чверті літургій у католицьких храмах провадиться українською мовою⁴³), різних течій протестантизму. Останні тепер активно поширюють свій вплив у конкуренції з православ'ям і греко-католицизмом по всій країні, користуючись, зокрема, й теле- та радіоканалами й орієнтуючись у виборі мови своєї діяльності в основному на мовний портрет того чи іншого регіону (так, у Києві в протестантських громадах, а також у їхніх програмах на телебаченні використовується переважно російська мова).

2.2. Проблема варіантності конфесійного стилю української мови в контексті поліконфесійності України. Це, по-перше, посилення варіантності (структурної і стильової) відродженого в Україні на межі 80-х–90-х років конфесійного стилю української літературної мови, але вже в умовах новопосталої поліконфесійності країни і, по-друге, вплив цього явища на сучасне як церковне, так і мовне життя.

Варіантність конфесійного стилю української мови виявляється⁴⁴:

а) у богослужінні трьох церков української орієнтації (УПЦ КП, УАПЦ — тепер це об'єднана ПЦУ — і УГКЦ) — у різному співвідношенні в його структурі елементів традиційної сакральної церковнослов'янської (у її українській редакції, тому тут не залучається до зіставлення використання церковнослов'янської мови в УПЦ МП) і живої української мов (наприклад, у доборі різних лексичних одиниць: *благодарити / дякувати, днесь / сьогодні, довг / борг, ізбавити / визволити, насуцний / щоденний, попрати / подолати, присно і присно / повсякчас* та багато ін.; у наявності різних фонетичних варіантів: *глас — голос*, у вживанні *ї/и*: *алілуя, Віфлєєм* і под. / *алилуя* і под., префікс *архі-/архи-*: *архієрей* і под. / *архиерей* і под., у відтворенні особових імен зі Святого Письма: *Іуда, Іаков, Іоанн / Юда, Яків, Іоан, Йоан і Іван*) і, як наслідок, у різному ступені «звичайності» і тому ніби «буденності» / «незвичайності» і тим самим ніби «піднесеності» стильового реєстру релігійного тексту. Серед церков української орієнтації більшу прихильність до використання церковнослов'янських елементів продовжує, як відомо, виявляти УГКЦ (більшою мірою в західній українській діаспорі й значно меншою — в сучасній Україні), наголошуючи, з одного боку, на традиційності для церков східного обряду, з другого ж боку, на особливому — «високому» — стильовому реєстрі саме церковнослов'янської мови; таку позицію обстоює також ряд філологів із Західної України. Наприклад: «Церковнослов'янській мові, як і іншим стародавнім мовам (наприклад, старогрецькій), притаманна особлива динамічна структура: вона краще передає пульс релігійного життя, глибше виражає молитовні почуття, ніж сучасні мови», «<...> А тому для нас, слов'ян, є очевидним гріхом і скверною поєднання святого богослужін-

⁴³ Див.: Дель Гаудіо С. Соціолінгвістичні аспекти мови основних конфесій в Україні // Соціолінгвістичні студії / За ред. Л. Ставицької.— К., 2010.— С. 92–97.

⁴⁴ Пор. також: Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль // Українська мова [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. S. Jermolenko.— Opole, 1998.— С. 184–200.

ня з суєтністю повсякденної нашої мови»⁴⁵. Богослови УПЦ КП і особливо УАПЦ, а також філологи, релігієзнавці зі Східної України виступають за якнайповніше залучання до богослужбової мови елементів української мови, аргументуючи це, з одного боку, цілковитою зрозумілістю української, як і будь-якої живої мови, для народу, а з другого, — необхідністю повнокровного розвитку всіх стилів української мови, але також підкреслюючи, що це має бути не повсякденна, а «висока» українська мова, оскільки «розмовляти з Богом треба вишуканою мовою»⁴⁶. Оцінюючи аргументи «за» і «проти» щодо ширшого використання елементів церковнослов'янської мови в конфесійному стилі (стилях) української мови, слід, звичайно, обов'язково мати на увазі й той факт, що в мовній свідомості населення Східної України церковнослов'янськи можуть сприйматися просто як одиниці російської мови, тоді як для Західної України й тим більше для діаспори небезпека такого асоціювання значно зменшується⁴⁷;

б) як у богослужінні, так і ще більшою мірою в мові проповідей і, ширше, взагалі в мовній діяльності поза сферою богослужіння, у тому числі і в церковній літературі та періодиці, — у різному баченні нормативної (стандартної) української мови в діяльності всіх цих церков: із зорієнтованістю на сучасну українську літературну мову, як в УПЦ КП, а також в УПЦ МП та в протестантських конфесіях, або ж тією чи іншою мірою й на мовну практику 20-х років, збережену в українській діаспорі, як в УАПЦ (певною мірою це представлено і в УПЦ КП), та на західноукраїнський варіант літературної мови, також найповніше представлений у мовній практиці діаспори, як в УГКЦ, а в богослужінні, хоча й меншою мірою, — також в УАПЦ та

⁴⁵ *Августин*, архієпископ Львівський і Галицький. Церковнослов'янська мова як мова богослужіння // Християнство й українська мова.— Л., 2000.— С. 14, 18. Пор. ще наполегливіше обстоювання використання церковнослов'янським у богослужінні в аргументації відомого львівського перекладача: «Високий стиль — не просто дозвільна прикраса, без якої можна обійтись: барвою слова виявляємо своє ставлення до того, про що або про кого мовимо. Одна річ: “Благословенна Ти між жінками”, інша — “в жонах”»; «Свята літургія <...> є дійством, своєрідним мистецтвом. Перша вимога до будь-якого мистецтва: аби все тут було у гармонії. Пригляньмося до інтер'єру нашої церкви, до одягання священика (він, до речі, “облачається”, а не “вдягається”), до всіх церковних речей (чаші, кадильниці тощо): все тут — небуденне, врочисте; все тут — реалії прадавніх часів. І раптом на цьому тлі: “Будьмо уважні!” Те, що добре звучить у школі чи парламенті, не годиться для літургійної мови <...> “Воньмім” — це філософія (віруючі повинні причаститися до Слова Божого): за буденним “Будьмо уважні!” нічого, окрім спонукання до уваги, не стоїть»; «А на образку під зображенням Богородиці вже читаємо: “Пресвята (прикметник у стягненій формі. — *Автори*) Богородице, спаси нас”. І сумно стає. Навіть дуже сумно<...> Спадає на думку Шевченкове: “А ти, пречистая, святая, Ти, сестро Феба молодая<...>» (А. Содомора. Будьмо добрими садівниками! — Час, 9.04.1998, с. 10).

⁴⁶ Див., зокрема: *Степовик Д.* Українська богословська термінологія: потрібна нова концепція // Єдиними устами.— Л., 1997.— № 1.— С. 5–7; *Задорожний В.* До проблеми розвитку конфесійного стилю сучасної української літературної мови // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій.— Л., 1998.— С. 137–145; *Німчук В.* Українська мова...— С. 343; *Колодний А.* Україна в її релігійних виявах.— Л., 2005.— С. 84–100.

⁴⁷ Пор.: *Петрович М., Наконечна Г.* Перший крок зроблено (з досвіду проведення богословської термінологічної конференції) // Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка».— № 336].— Л., 1998.— С. 234–235.

УПЦ КП⁴⁸. Ось, наприклад, застереження з цього приводу одного з ієрархів УАПЦ: «Оскільки більшість перекладів у нашій церкві і у греко-католицькій церкві провадилися в Галичині, то, відповідно, ці переклади насичені рідковживаними, застарілими, діалектними словами, і ця діалектна лексика, особливо для дуже ревливих до галицького впливу моїх земляків зі Східної України, стає несприятливим чинником взагалі для входження української богослужбової книги в особистий вжиток, в атмосферу особистої молитви»⁴⁹;

в) нарешті, в наявності різних, часто досить відмінних між собою, перекладів богослужбової літератури⁵⁰.

Явище варіантності, досить характерне взагалі для сучасної української літературної мови, у конфесійній сфері, таким чином, представлено особливо повно. Оскільки така варіативність наявна не тільки в межах того чи іншого одного, а насамперед між різними релігійними дискурсами, є достатньо підстав говорити не про варіантність конфесійного стилю української мови, а про наявність різних її конфесійних стилів. Така варіантність буде характеризувати українську конфесійну мову значно довше, ніж це було б у межах однієї церкви.

Певна напруженість міжцерковних відносин в українському суспільстві, що виникла насамперед, зрозуміло, з конкуренції у змаганнях церков за душі людей і посилилася внаслідок спорів церковних громад за поділ церковних будівель і майна (особливо в 90-і роки між УПЦ МП і УПЦ КП у межах усієї країни та між православними і греко-католиками на Заході), не могла, звичайно, не призводити й до певних непорозумінь на мовному ґрунті між прихильниками різних церков навіть у межах одного населеного пункту. Так,

⁴⁸ Такого роду відмінності в мовних практиках різних церков ще яскравіше можуть виявлятися в усному спілкуванні їхніх представників у світському публічному середовищі — наприклад, у межах однієї телепрограми в мовленні представника УПЦ МП з його «офіційною» українською літературною мовою і представника УГКЦ з такими лексичними та фонетичними особливостями, як *свобідно*, [св'ятий], з наголошуваннями *цілий*, *приходіти*, *були*, з досить виразним «уканням»; перший каже *віруючі*, а другий — *вірні* (т/к «Студія 1+1», «Подвійний доказ», 24.02.2004). Українське мовлення предстоятелів УПЦ МП — митрополитів Володимира, а потім Онуфрія — загалом відповідає літературному стандартowi; мовлення патріарха УПЦ КП Філарета — також, але зі схильністю нібито до більшої «простоти» й, можливо, з більшою «відданістю» узусу саме південно-східного наріччя (зокрема, у звичайному для нього вживанні форм інфінітивів на *-ть* при нейтральній літературній формі *-ти*: «Не треба *знать* всі заповіді, а треба *знати* одну заповідь». — УТ-1, «Шустер LIVE», 4.05.2012); мовлення теперішнього глави помісної ПЦУ митрополита Епіфанія загалом ґрунтується на нормах літературної мови. Мовлення предстоятелів УГКЦ — вихідців з Галичини, які тривалий час перебували в еміграції, архієпископів Івана Любачівського, а особливо Любомира Гузара — було позначене, природно, особливостями південно-західного наріччя та західноукраїнського варіанта української літературної мови, що в мовленні теперішнього предстоятеля цієї церкви архієпископа Святослава (Шевчука) відчувається вже значно меншою мірою.

⁴⁹ *Ісіченко І.*, єпископ. Мова богослужінь: чинник інтеграції чи дезінтеграції церкви? // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. — Л., 1998. — С. 26.

⁵⁰ «Книжковий голод змушує священиків і мирян УАПЦ та УПЦ-КП користуватися виданнями й перевиданнями текстів різних років. Відсутність уніфікованих текстів не сприяє авторитетові цих конфесій й заважає вірникам спокійно молитися або слухати відправу, бо різночитання при колективній молитві заважають сконцентруватися» (*Німчук В.* Християнство й українська мова. — С. 23).

віряни не тільки УПЦ МП, а й УГКЦ могли дорікати вірянам УАПЦ та УПЦ КП нібито надмірною «простотою» їхньої богослужбової мови; ті ж, зі свого боку, могли закидати їм російський («московський») вплив. Ось, наприклад, два такі випадки в спостереженнях журналістки у Львівській області: 1) «Кілька жінок, спостерігши службу Божу, що її відправляв священник іншої конфесії, почали вистрибувати біля церкви і вигукувати: “Отче наш, батько наш поліз по драбині та й упав межі свині!”»; 2) «<...>сусід (греко-католик. — *Автори*), зустрівши православного сусіда, робить йому глузливе вітання російською мовою: “Здрасте!”» (Л. Бернакевич. — УШ, 25.07.1997).

3. Аналіз проблематики за даними соціологічних опитувань: мовна самоідентифікація, релігія і релігійність у Центральній Україні⁵¹. Дослідження спирається на дані соціологічного опитування 1 343 респондентів, які назвали себе українцями за національністю (а не росіянами, поляками та ін.), проведеного в липні 2014 р. Центром соціальних та маркетингових досліджень SOCIS (Київ) у розширених межах Центральної України — включно з південно-східною Дніпропетровською та східною Харківською областями. Відразу слід зауважити, що одержані результати відбивають ситуацію, по-перше, не у всій країні, а лише в центральних і частково в східних її регіонах, по-друге, тільки в містах — у тому числі у майже всіх обласних центрах, крім найбільших міст обстежуваної території: Києва, Дніпропетровська (з 2016 року — це Дніпро) і Харкова — без урахування населених пунктів сільської місцевості. Відзначені територіальні обмеження в обстеженні пояснюються тим, що об'єктом цього науково-дослідного проекту було насамперед УРЗМ, яке стереотипно сприймається як мовний код невеликих міст (в основному Південно-Східної й Центральної України). У таких мегаполісах, як Київ, Харків і Дніпро, у побутовому спілкуванні традиційно переважає російська мова; у сільській місцевості — українська скоріше у формі діалектів (з тією чи іншою російською інтерференцією)⁵².

На відміну від інших соціолінгвістичних досліджень у межах сучасної України, до опитування були включені не тільки дві національні / літературні мови — українська й російська, але й — як окремий мовний код — УРЗМ (хоча це, звичайно, значною мірою умовно, оскільки основу його структури

⁵¹ Це дослідження ґрунтується на даних соціологічного опитування різних груп населення України, що було частиною науково-дослідного проекту «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в умовах широких та стабільних у часі мовних контактів: український “суржик” між українською і російською мовами (у порівнянні з білоруською “трасянкою”)), проведеного за підтримки фонду Фріца Тіссена.

⁵² Проблема зв'язку між різними конфесіями / церквами, а також рівнем релігійності в Центральній Україні, з одного боку, і мовною належністю різних груп населення, з другого боку, ще не була об'єктом спеціального соціолінгвістичного дослідження. У дослідженні М. Міклас було охоплено 447 респондентів, обраних не методом випадкової вибірки (мирян, теологів і представників церкви), походженням в основному із Західної України. Тому, зокрема, не викликає подиву той факт, що УПЦМП тут представлена лише 33 парафіянами. Щодо питання про вживання мови в побуті респонденти могли обирати серед таких варіантів: «російська мова», «обидві мови рівною мірою», «українська мова» та «інші мови». Можна припустити, що УРЗМ при цьому було б значно важче якимось відзначити. Незначна кількість вірян УПЦМП порівняно часто обирала «обидві мови рівною мірою» (42%) або «російську» (14%), тоді як абсолютна більшість (між 80 і 90%) парафіян інших церков візантійського обряду зазначила лише «українська мова» (див.: *Miklas M.* Op. cit. — S. 89–90; «Datentabelle zu Frage 6.5 (Laien)» — у додатку без нумерації сторінок).

становить українська мова). Увагу в дослідженні буде зосереджено навколо того, чи справді існує зв'язок між конфесійною належністю і ступенем релігійності респондентів, з одного боку, і різними аспектами їхньої мовної належності, тобто обраною ними мовою користування та рідною мовою, а також їхнім ставленням до таких субстандартних форм мови, як УРЗМ, з другого боку.

Прийнято вважати, що в плані функціонування мов в Україні існують виразні регіональні відмінності: якщо Захід є переважно українськомовним, то Південь і Схід — здебільшого російськомовним. Більше того, віддавання переваги тій чи іншій із цих мов і користування нею стали розглядатися як індекс загальної політичної орієнтації відповідних груп населення України⁵³. Вважається, що для українськомовних українців орієнтація на Захід та підтримка української незалежності є більш поширеними, ніж для російськомовних українців. Хоча ці стереотипи знаходять відгук у деяких дослідженнях⁵⁴, реальна ситуація є значно складнішою.

По-перше, як уже відзначалося вище, в Україні поряд з національними / літературними українською і російською як основними мовами спілкування населення в повсякденному спілкуванні досить широко функціонує субстандартний різновид, що складається зі структур та елементів обох цих мов, але на загальній основі української мови — це УРЗМ, що містить у собі як моделі спонтанного змішування цих двох базових мовних кодів, так уже й різною мірою стабілізовані моделі. Можна було б уважати, що УРЗМ не надто відрізняється від субстандартних регіолектів і міських діалектів в інших регіонах Європи, якби не та принципова відмінність, що воно формується не в межах тієї чи іншої мови, а на основі змішування елементів двох мов, у даному разі — сусідніх і близькоспоріднених⁵⁵. Усупереч досить поширеному уявленню, УРЗМ користуються не тільки «прості», а й досить часто також добре освічені люди з високим рівнем володіння хоча б однією з цих двох літературних мов⁵⁶. Як відзначається в деяких спеціальних дослідженнях, ставлення до УРЗМ в Україні включає в себе два незалежні аспекти: по-пер-

⁵³ Див.: *Engelman M. Language as Metaphor: Linguistic Ideology and the Formation of Ukrainian and Jewish Nationalism.*— Cambridge (Mass.), 2001; *Kulyk V. Languages and Language Ideologies in Ukraine.*— Berlin, 2010.

⁵⁴ Див.: *Kulyk V. Language identity, linguistic diversity and political cleavages: Evidence from Ukraine // Nations and Nationalism.*— 2011.— Vol. 17(3).— P. 627–649.

⁵⁵ Див.: *Hentschel G. Belarusian and Russian in the mixed speech of Belarus // Congruence in Contact Induced Language Change: Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity / J. Besters-Dilger, C. Dermarkar, S. Pfänder, A. Rabus (eds.).*— Berlin, 2014.— P. 93–121; *Hentschel G. «Trasjanka» und «Suržyk»— zum Mischen von Sprachen in Weißrussland und der Ukraine: Einführung in die Thematik und Ausblick auf den Band / Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (Hrsg.).* — Frankfurt a/M. etc., 2014.— S. 1–26.

⁵⁶ Пор.: *Тараненко О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику»: сукупність ідіолектів vs. соціолект // Variation and Stabilität in Kontaktvarietäten. Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien / G. Hentschel (Hrsg.).*— Oldenburg, 2013.— С. 33–34; *Taranenko O. Ukrainisch-russischer Suržyk: Status, Bewertungen, Tendenzen, Prognosen // Trasjanka und Suržyk— gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (Hrsg.).*— Frankfurt a/M. etc., 2014.— S. 268; *Гентшель Г., Целлер П. Аспекти використання мови центральних регіонах України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.*— К., 2016.— № 4.— С. 142–146.

ше, чи можна вбачати в УРЗМ загрозу для (української) культури; по-друге, чи слід розглядати його як практичний вибір у повсякденному спілкуванні широких мас мовців⁵⁷. У ставленні до цих аспектів респонденти розділилися на чотири групи: «переконані вороги», що негативно ставляться до УРЗМ в обох цих аспектах (як до загрози для української культури і як до непридатного для спілкування мовного коду); «переконані друзі», що розглядають УРЗМ як загалом «позитивне» (в усякому разі, не негативне) явище в обох аспектах (тобто як нешкідливе і придатне в мовній діяльності), але є також ті, хто ставиться до УРЗМ позитивно в одному аспекті і негативно — в другому (як до загрози для культури, але в цілому придатного мовного коду — це «сором'язливі друзі»; як до нешкідливого, але й непридатного явища — це «обережні скептики»).

По-друге, не завжди можна провести однозначний розподіл між російсько-, українсько- і УРЗМ-мовними людьми, оскільки, принаймні в Центральній Україні, більшість людей використовує в різних ситуаціях обидві ці літературні мови та хоча б інколи УРЗМ⁵⁸. До того ж, регіональні відмінності в мовній поведінці різних груп населення України мають градуальний характер. Це стає особливо очевидним, коли УРЗМ подано як один з окремих варіантів для вибору в соціологічному опитуванні — поряд з українською та російською мовами, як це було зроблено в нашому дослідженні⁵⁹. Подана нижче карта показує групування одинадцяти українських областей на основі того, як часто коди (українська мова, російська мова та УРЗМ) фігурували у відповідях респондентів як постійно або часто використовувані ними (див. рис. 1)⁶⁰.

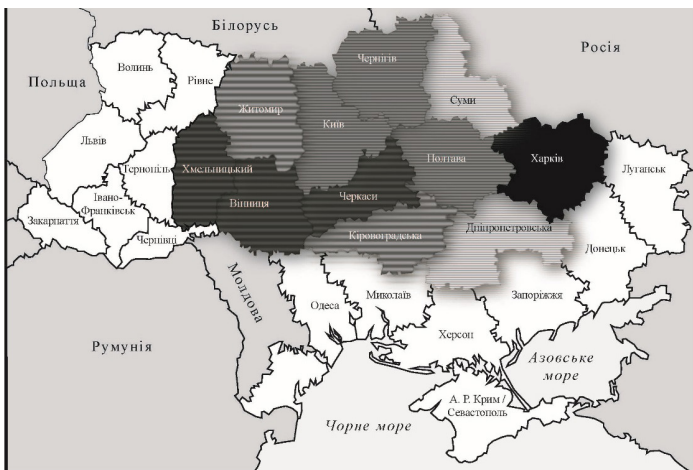

Рис. 1. Схематична карта з розрізненням поширення трьох відзначених кодів

⁵⁷ Див.: Гентшель Г., Целлер П. Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атитюди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— К., 2017.— № 1.— С. 103–127.

⁵⁸ Пор.: Гентшель Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування) // Мовознавство.— 2015.— № 4.— С. 3–25.

⁵⁹ Див. про його результати, зокрема: Гентшель Г., Тараненко О. О. Зазнач. праця.

⁶⁰ Пор.: Там же.— С. 9–12.

Сірий колір: українська мова переважає у відповідях над УРЗМ і російською мовою (регіони А, В, С). Інтенсивність сірого кольору ілюструє ступінь уживання української мови: світліший = сильніший vs. темніший = слабший. Українська мова переважає в регіоні А (Хмельницька, Вінницька, Черкаська області), помірно вживається в регіоні В (Київська, Чернігівська, Полтавська області) і найменш поширена в регіоні С (Житомирська, Кіровоградська області)

Світло-сірий колір: УРЗМ переважає над українською й російською мовами (регіон D: Сумська, Дніпропетровська області)

Чорний колір: російська мова переважає над УРЗМ і українською (регіон E: Харківська область)

У трьох ареалах (А–С) українська мова — код, який найчастіше згадується як найбільш використовуваний, за ним ідуть УРЗМ і російська мова. Переважання української мови було заявлено найбільше в ареалі А, менше — в ареалі В і найменше — в ареалі С. В ареалі D переважає УРЗМ, за ним ідуть українська і російська мови. Російська мова переважає лише в найсхіднішому регіоні, включеному до опитування (Харківська область), за нею йдуть УРЗМ і українська мова.

По-третє, не існує, безперечно, абсолютної відповідності між мовною і політичною орієнтаціями мовців, про що свідчить, зокрема, той незаперечний факт, що проти агресії Російської Федерації на сході України воюють носії як української, так і російської мов. Щодо політичних і мовно-політичних поглядів мовців з різними мовними уподобаннями встановлено⁶¹, що не тільки в регіонах Центральної України з переважанням української мови, а й у регіонах з переважанням російської мови та УРЗМ (регіони E і D: див. вище), тобто переважна більшість опитаних, вважає, що українська держава не порушує прав як українськомовних, так і російськомовних громадян. До того ж, у регіонах, де переважають російська мова і УРЗМ, більшість дотримується думки, що українська мова має й надалі залишатися єдиною державною мовою України, хоча ця тенденція тут не так яскраво виражена, як у переважно українськомовних регіонах. У переважно російськомовних регіонах незначну більшість опитаних також улаштувало б, якби і українська, і російська мови були державними. Хоча більшість респондентів не вважає, що статус російської мови в Південній і Східній Україні потрібно підвищувати, більшість опитаних у переважно українськомовних регіонах повністю або (частіше) частково дотримується думки, що це питання має бути вирішене ареально, тобто в конкретних регіонах Південної і Східної України. У світлі цих результатів можна стверджувати, що так званий «мовний конфлікт» в Україні, про існування якого часто заявляють особливо в певних колах Російської Федерації, є політично сконструйованим «згори». Його існування не доведене на основі тверджень більшості українського населення.

3.1. Спостереження за релігією і релігійністю. Щодо розподілу респондентів за належністю до різних церков і їхньою релігійністю, то лише п'ять груп у межах обстежуваної території можна вважати достатньо великими для аналізу. Найбільша група складається з 30,5% респондентів, які назвали себе просто «православними», не уточнивши належності до однієї з трьох українських православних церков. Група, що належить до УПЦ КП,

⁶¹ Див.: Гентшель Г., Целлер П. Мови і коди...

є лише трохи меншою — 27,6% респондентів. На третьому місці — група з 15,9% респондентів, які заявили, що вірять у Бога, але не належать до жодної релігії або церкви («просто» віруючі). Майже стільки ж респондентів (15,7%) належать до УПЦ МП. Остання група з більш-менш істотною кількістю респондентів (6,0%) складається з «невіруючих». Разом ці групи становлять приблизно 96% від усіх респондентів. Усі інші групи (УАПЦ, УГКЦ, католики та ін.) набрали 1% і менше, тому їх можна не брати до уваги в подальшому дослідженні. Це означає, що серед учасників опитування практично немає вірян УГКЦ, у якій домінує українська мова і яка зосереджена в основному на Заході. Віряни УПЦМП, переважно жителі Південного Сходу, також недостатньо при цьому представлені. З іншого боку, оскільки не було залучено даних із сільської місцевості, українськомовні парафіяни УПЦ КП також можуть бути недостатньо представленими в межах обстежуваних регіонів. Розподіл конфесій за регіонами варіюється⁶² (див. табл. 1):

Таблиця 1

Конфесії в мовних ареалах						
Регіональний розподіл за конфесіями і ставленням до релігії (%)	Ареал					Усього
	А	В	С	Д	Е	
УПЦ МП	21,1	9,4	23,5	11,5	3,5	15,7
УПЦ КП	31,6	22,8	39,9	16,6	20,9	27,6
«Просто» православні	25,6	39,8	21,0	35,3	31,4	30,5
«Просто» віруючі	9,6	19,3	9,1	25,1	29,1	15,9
Невіруючі	4,8	6,7	4,5	8,5	5,8	6,0
Інші	7,3	2,0	2,1	2,1	9,3	4,2
Без відповіді				0,9		0,1
Усього (%):	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n	437	342	243	235	86	1343

Найвищий рівень релігійної належності продемонстрували респонденти з переважно українськомовних ареалів А і С. У цих регіонах більше ніж 50% або 60% відповідно належать до однієї з двох великих православних церков. Це стосується значно меншої кількості респондентів з ареалу В, де також переважає українська мова, і приблизно однієї чверті респондентів з ареалів, де переважають УРЗМ (Д) і російська мова (Е).

Наступний вимір стосується ролі релігії в житті респондентів (у цьому випадку стосовно лише п'яти церков — об'єктів нашого дослідження). Для майже половини респондентів (45%) релігія посідає досить важливе місце в їхньому житті, для значно меншої кількості (16,0%) — дуже важливе. Для майже третини респондентів релігія не відіграє важливої ролі (19,1%) або не відіграє жодної ролі (10,6%) у їхньому житті. Приблизно кожний десятий не дав відповіді (9,4%).

Поєднавши ці два питання — конфесійну належність і роль релігії в житті, можна отримати таку картину:

⁶² Див.: Гентшель Г., Тараненко О. О. Знач. праця.

– з трьох православних церков, які розглядаються в цьому дослідженні, приблизно дві третини респондентів відзначають, що релігія посідає найважливіше місце в їхньому житті (79,1% в УПЦ МП, 71,3% в УПЦ КП, 62,4% серед «просто» православних);

– віруючі, які не відносять себе до конкретної церкви або до конкретної релігії, розподілилися майже порівну щодо ролі релігії в їхньому житті (41,2% — «важлива» vs. 44,9% — «неважлива», 14,0% не дали відповіді);

– чотири з п'яти респондентів (81,3%), які вважають себе невіруючими, приписують релігії, «само собою», дуже незначну роль у своєму житті.

Далі в межах групи православних церков можна виділити меншу відмінність між респондентами, для яких релігія відіграє важливу роль. Для вірян, які належать до УПЦ МП, релігія є важливішою, ніж для вірян УПЦ КП; у свою чергу, для останніх віра є важливішою, ніж для «просто православних» (26,5% vs. 19,7% vs. 13,0%). Ці позиції відбиті у відповідній кількісній, обернено пропорційній, відмінності щодо неважливості релігії (15,1% vs. 21,6% vs. 25,9%). У всіх трьох групах віруючих відсоток тих, хто стверджує, що релігія відіграє для них «досить» важливу роль, становить близько 50%.

3.2. Аналіз I: первинно вживаний код, рідна мова і релігія. У подальшому дослідженні ми проаналізуємо два аспекти мовної самоідентифікації респондентів, а саме первинно вживаний мовний код і первинну рідну мову (мова, що її респондент декларує як рідну, не завжди є першою засвоєною ним мовою ⁶³). Щодо рідної мови, то це дуже символічна категорія. Відомо, що українська мова часто вказується у відповідях навіть тоді, коли вона не є першою, найбільш уживаною мовою для респондента або тією, якою респондент володіє найкраще ⁶⁴. Проте твердження, який мовний код є первинно використовуваним, також не вільне від символічних мотивацій, особливо якщо взяти до уваги, що респонденти досить часто використовують кілька кодів, як у випадку з Україною. Виходячи з мовних орієнтацій українських церков, відзначених у п. 2.1, можна поставити два запитання:

1) чи є відмінність між респондентами в їхніх перевагах щодо української або російської мов залежно від їхньої належності до якоїсь із церков, зокрема чи існує різниця між вірянами двох православних патріархатів з їхніми різними мовними орієнтаціями?;

2) чи існує зв'язок між низькою релігійністю і низьким мовним пуризмом, тобто прийняттям «субстандартного» УРЗМ?

Можна проілюструвати наявність зв'язку між вірою, яку сповідують респонденти, з одного боку, і первинним кодом та рідною мовою, з другого боку (див. табл. 2).

⁶³ Див., зокрема: Хенциель Г., Киттель Б. Языковая ситуация в Беларуси : Мнение белорусов о распространённости языков в стране // Социология.— Минск, 2011.— № 4.— С. 64–66.

⁶⁴ Див.: Хенциель Г., Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 6–18.

Конфесія і мовна самоідентифікація

Співвідношення між конфесійною належністю/ релігійністю і мовним кодом респондентів (%)	Первинний код (%)				Рідна мова (%)			
	Укр.	Рос.	УРЗМ	n	Укр.	Рос.	УРЗМ	n
УПЦ МП	73,9	8,5	17,5	211	90,5	5,7	3,8	210
УПЦ КП	68,4	11,9	19,7	370	92,4	5,4	2,2	368
«Просто» православні	60,4	13,9	25,7	409	86,8	8,5	4,7	401
«Просто» віруючі	50,0	23,8	26,2	214	76,4	14,6	9,0	212
Невіруючі	50,0	13,8	36,3	80	75,3	6,5	18,2	77
Усього:	62,5	14,1	23,4	1284	86,6	8,0	5,4	1268

У цій таблиці відображено такий зв'язок:

– спостереження 1: частотність, з якою респонденти називають українську мову первинним кодом і першою рідною мовою, зростає разом з більшим ступенем усвідомлення своєї належності до церкви. Лише половина невіруючих і «просто» віруючих згадують у цьому зв'язку українську мову, проте цей відсоток зростає від «просто» православних віруючих, які не належать до однієї з трьох православних церков в Україні, і досягає найвищих показників серед парафіян двох великих православних церков — Київського і Московського патріархатів;

– спостереження 2: відмінності між православними церквами Київського і Московського патріархатів є кількісно незначними. Отже, віряни Московського патріархату не ставляться до української мови гірше, ніж віряни Київського патріархату;

– спостереження 3: це підтверджується низькою частотністю, з якою респонденти згадують російську мову, що є найменш уживаним первинним кодом серед вірян Московського патріархату. Вражає те, що «просто» віруючі демонструють найвищі показники в цьому контексті;

– спостереження 4: крім цього, можна констатувати градієнт у частотності вживання УРЗМ. Православні віряни обох великих церков називають УРЗМ значно рідше, ніж «просто» православні віруючі і «просто» віруючі, а останні, у свою чергу, — значно рідше, ніж невіруючі. Інакше кажучи, загальна тенденція полягає в тому, що зі зростанням усвідомлення респондентами своєї належності до релігії і конкретної конфесії зростає й частотність згадування української як первинно вживаної мови і знижується частотність згадування УРЗМ.

Можна також виділити цікаву, хоча частково й подібну картину, якщо замість конфесії як диференційний фактор використовується важливість релігії. Беруться до уваги тільки п'ять з названих церков (див. табл. 3).

Таблиця 3

Релігійність і мовна самоідентифікація

Релігійність:	Первинний код (%)				Рідна мова (%)			
	Укр.	Рос.	УРЗМ	N	Укр.	Рос.	УРЗМ	n
дуже важлива	66,7	12,2	21,2	189	92,6	4,8	2,7	188
скоріше важлива	69,2	10,9	19,9	587	90,5	6,4	3,1	581
скоріше неважлива	54,7	20,0	25,3	245	76,1	14,0	9,9	254
абсолютно неважлива	50,5	18,0	31,7	139	79,3	7,4	13,3	137
без відповіді	54,0	16,1	27,8	124	87,6	9,9	2,5	121
Усього:	62,5	14,1	23,4	1284	86,6	8,0	5,4	1268

– спостереження 5: загалом кажучи, чим важливіша релігія, тим частіше українська мова згадується як первинний код і перша рідна мова, а російська і УРЗМ, відповідно, згадуються менше.

Таким чином, результати таблиць спряженості з відсотками, подані в цьому підрозділі, свідчать, що може існувати зв'язок між, з одного боку, вибором (називанням) первинно вживаної мови та першої рідної мови і, з другого боку, ставленням до релігії та належністю до конкретної церкви. З огляду на регіональну диференційованість мовної ситуації в країні і розподіл конфесій постає питання: як ці попередні відношення пов'язані і які інші чинники, що впливають як на мовну, так і на релігійну орієнтації, взаємодіють з ними?

Спробуємо виокремити важливість незалежних змінних за допомогою статистичних методів (див. табл. 4). Оцінимо множинні логістичні регресії для обох вимірів мовної належності, а саме первинного коду і першої рідної мови. Залежна змінна може мати одне з трьох значень: українська мова, російська мова або УРЗМ. Ми перевіряємо вплив факторів віку, статі, освіти (порядкова шестибальна шкала від 8–9 років шкільного навчання до вищої освіти), величини місця проживання (порядкова чотирибальна шкала від <10 тис. жителів, ≥10 тис., ≥30 тис. і ≥100 тис. жителів), а також факторів, які становлять основний інтерес для нас, — це конфесія і релігія. Візьмемо також до уваги географічний ареал. Задля спрощення обмежимо змінну «релігія / важливість релігії» до бінарної змінної: релігія є [скоріше] важлива vs. релігія є [скоріше] неважлива. «Інші» церкви, крім вищезгаданих п'яти, не враховуються. Після вилучення випадків з відсутніми значеннями для обох типів аналізу залишається 1 160 випадків. Значущість змінних перевіряється тестами відношення правдоподібності. Статистично незначущі змінні для аналізу не враховуються.

Множинний регресійний аналіз первинно вживаного коду і першої рідної мови

(n.s. — від англ. non-significant, тобто статистично незначущий)

Аналіз за факторами первинного коду/рідної мови	Первинний код	Рідна мова
Регіон	$\chi^2=259.746$, $df=8$, $p<0.001$	$\chi^2=135.08$, $df=8$, $p<0.001$
Величина місяця проживання	$\chi^2=117.32$, $df=6$, $p<0.001$	$\chi^2=30.50$, $df=6$, $p<0.001$
Вік	$\chi^2=10.08$, $df=2$, $p=0.006$	n.s. ($\chi^2=0.85$, $df=2$, $p=0.65$)
Релігійність	$\chi^2=19.83$, $df=2$, $p<0.001$	$\chi^2=21.62$, $df=2$, $p<0.001$
Церква	n.s. ($\chi^2=12.27$, $df=8$, $p=0.14$)	$\chi^2=15.72$, $df=8$, $p=0.047$
Освіта	n.s. ($\chi^2=12.90$, $df=10$, $p=0.23$)	n.s. ($\chi^2=10.04$, $df=10$, $p=0.44$)
Стать	n.s. ($\chi^2=0.177$, $df=2$, $p=0.92$)	n.s. ($\chi^2=0.09$, $df=2$, $p=0.96$)
n	1160	1160
Псевдокоефіцієнт детермінації МакФаддена	0,19	0,21
Інформаційний критерій Акаїке	1730,37	932,21

Наступні діаграми (див.рис. 2-6) ілюструють вплив індивідуальних факторів на ймовірність вибору української мови, російської мови або УРЗМ, тоді як інші фактори залишаються незмінними. Референційні категорії: регіон = С, розмір (величина) місця проживання = ≤ 30 тис., важливість релігії = ні, вік = 40 (для первинного коду), конфесія = «просто» православні (для рідної мови).

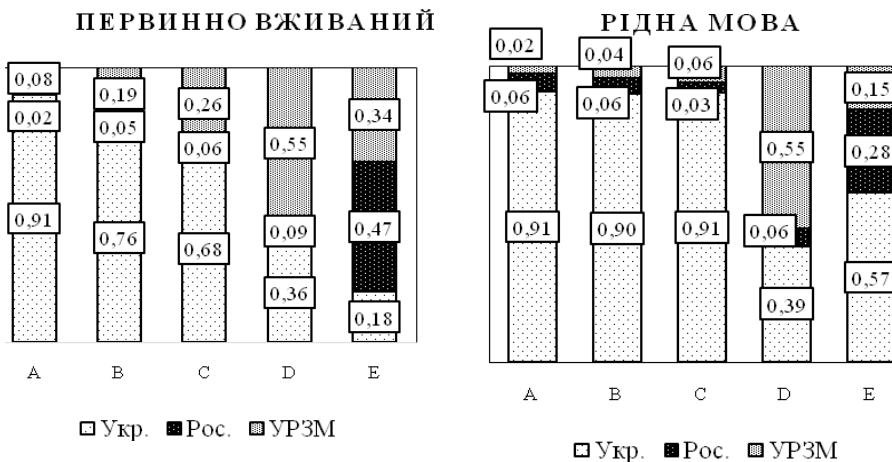

Рис. 2. Ареал

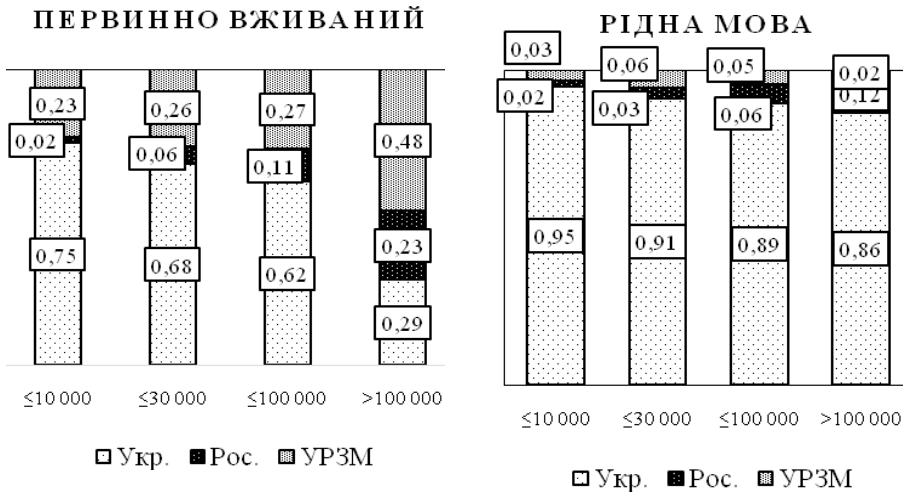
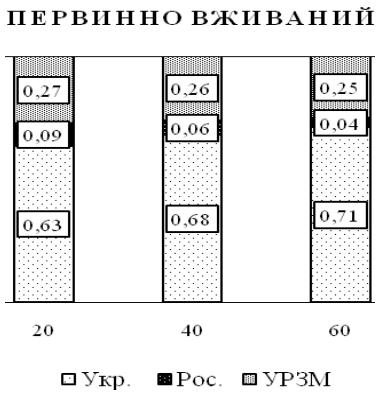

Рис. 3. Місце проживання

(Рідна мова: вік статистично незначущий)

Рис. 4. Вік

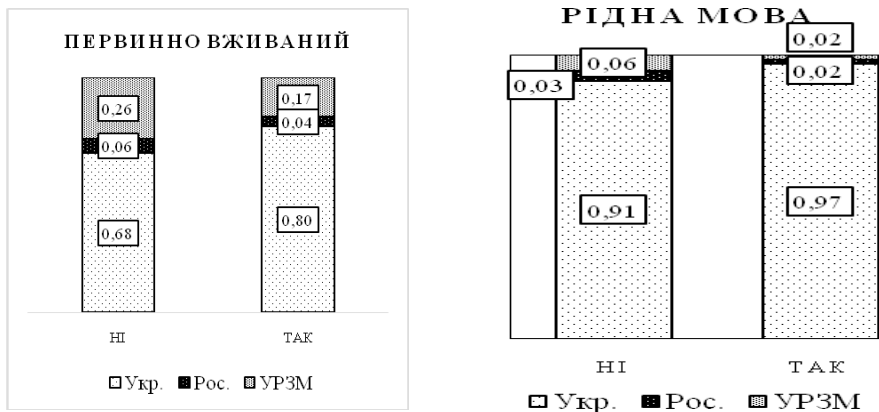

Рис. 5. Важливість релігії

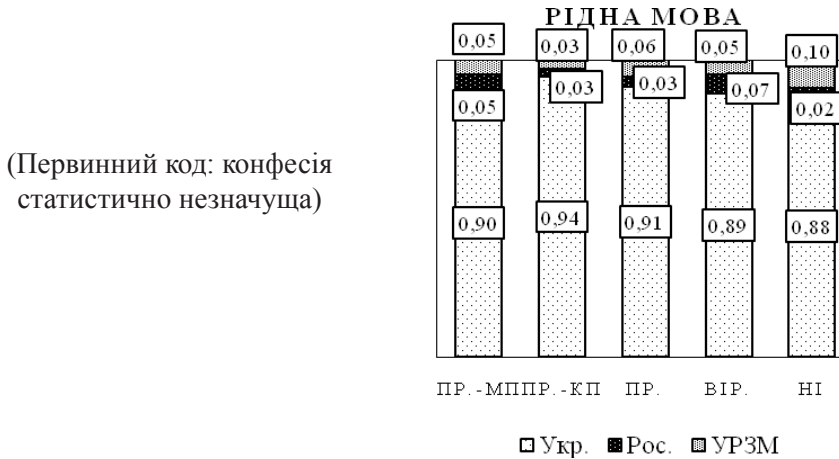

Рис. 6. Конфесія

Звичайно, не дивно, що фактор «територія» відіграє тут основну роль, хоч ареали визначаються не первинно набутих кодом і рідною мовою, а найчастіше вживаними мовними кодами⁶⁵. Цей фактор включено тільки для врахування впливу ареалу. Однак слід наголосити, що навіть в ареалі Е, де російська мова переважає в повсякденному вжитку, українська є найбільш узвичаєною рідною мовою, навіть якщо найбільший відсоток респондентів розмовляє російською.

Цей аналіз підтверджує релевантність розміру міста проживання. Чим більше місто, тим менша вірогідність того, що респондент назве українську мову. Щодо первинно вживаного коду, то вірогідність вибору російської мови або УРЗМ зростає разом з розміром міста. Можна встановити, що «русифікація» найбільше вплинула на більші міста і що «суржикізація» сільської місцевості завжди розглядалася у зв'язку з урбанізацією та індустріалізацією. Тому вважається, що українська мова (принаймні у формі діалектів) найбільш поширена в сільській місцевості. Що ж до рідної мови, то для російської мови такої тенденції не виявлено. Вірогідність вибору УРЗМ збільшується, але починаючи з низького рівня. Більше того, вік респондента незначною мірою впливає на вибір первинно вживаного коду; респонденти старшого віку з трохи більшою вірогідністю використовують українську мову, а молодшого так само — російську або УРЗМ. За наявними даними⁶⁶, це можна інтерпретувати як наслідок довготривалого впливу радянської епохи. Освіта і стать респондента не мають значного впливу на вибір первинного мовного коду. Відсутність кореляції з освітою очевидно суперечить стереотипам про погано освічених носіїв «суржику» і вказує на те, що ситуацію в Центральній Україні певною мірою можна порівняти з більш-менш диглосійними ситуаціями в деяких регіонах Європи, зокрема у Швейцарії, де освічені люди використовують у неформальному спілкуванні, якщо цього потребує розмовна ситуація, так званий *Schwyzerdütsch* (народна мова в Швейцарії як мезолект між власне місцевими діалектами і літературною німецькою мовою, яка значною мірою вплинула на його лексикон), незва-

⁶⁵ Пор.: Генциель Г., Тараненко О. О. Зазнач. праця.— С. 9–16.

⁶⁶ Див.: Генциель Г., Целлер П. Аспекти використання мов...

жаючи на те що вони чудово володіють літературною німецькою. У цьому відношенні УРЗМ можна розглядати як код неформального спілкування між членами родини, друзями та колегами — на відміну від літературної мови, яка використовується в більш формальних ситуаціях. На відміну від спостереження (1), яке посилалося на дані таблиці спряженості (табл. 2), церковна належність респондентів не має зв'язку з їхньою обраною мовною поведінкою, тобто з первинно вживаним кодом. Також не існує відмінності ні між парафіянами двох великих православних церков, ні між віруючими і невіруючими. Церковна належність респондентів має незначний, однак статистично значущий вплив на їхній вибір основної рідної мови: парафіяни УПЦ КП називають українську мову частіше, але різниця не є значною. Отже, спостереження (1) можна пояснити різним розподілом конфесій між географічними ареалами, соціально-демографічними характеристиками респондентів і різними рівнями релігійності респондентів з різних церков. Спостереження (2) також відповідним чином підтверджується: між парафіянами УПЦ МП і УПЦ КП (первинний код) або немає різниці, або вона є дуже незначною (рідна мова). Парафіяни Московського патріархату в жодному разі не ставляться більш упереджено до української мови, ніж парафіяни Київського патріархату. Спостереження (3) стосується незначних відмінностей у відносній частотності вживання російської мови, але, всупереч очікуванням нижчих оцінок для парафіян МП, воно не підтвердилося; спостереження (4), у якому відзначалося більш поширене вживання УРЗМ респондентами зі слабшим зв'язком з церквою, також не підтвердилося. Відмінності у відносній частотності, на яких ґрунтувалося спостереження (4), виникають через різний ступінь релігійності між парафіянами різних церков (до яких також уходить категорія «невіруючих»). Спостереження (5), згідно з яким чим важливішою для респондентів є релігія, тим частіше вони називають українську мову й рідше російську мову та УРЗМ первинним кодом і першою рідною мовою, підтвердилося лише частково. Хоча релігійність і співвідноситься з мовною ідентифікацією, опозиція є меншою між українською і російською мовами й більшою між українською мовою і УРЗМ.

3.3. Аналіз II: інші ставлення (англ. attitudes). Ураховуючи результати аналізу I, ми можемо розширити наше дослідження з увагою до таких питань:

1) чи існує відмінність між двома православними патріархатами з погляду первинного коду і рідної мови, названих їхніми парафіянами, ураховуючи різну мовну політику цих патріархатів, чи ставляться вони по-різному до питання про бажану державну мову? (жив. табл. 5).

Таблиця 5

Конфесії і ставлення до української мови як єдиної державної

Розподіл за ставленням до державності української мови	ТАК!	так	ні	НІ!	n
УПЦ МП	76,0%	12,0%	5,5%	6,5%	200
УПЦ КП	74,1%	12,3%	6,8%	6,8%	351
«Просто» православні	70,4%	12,0%	8,4%	9,2%	382
«Просто» віруючі	62,2%	18,9%	10,9%	8,0%	201
Невіруючі	73,3%	13,3%	5,3%	8,0%	75
Усього:	71,2%	13,3%	7,7%	7,8%	1209

Ця таблиця демонструє згоду або незгоду респондентів з твердженням, що українська мова має залишатися єдиною державною мовою в країні (ТАК!: «Абсолютно згоден/на»; так: «Скоріше згоден/на»; ні: «Скоріше не згоден/на»; НІ!: «Абсолютно не згоден/на»).

Щодо питання про державну мову, то між парафіянами двох найбільших православних церков відмінності не виявилось: майже три чверті рішуче підтримують українську як єдину державну мову в Україні. Респонденти, які не такі близькі до церкви, погоджуються не так одностайно, але ставляться до цього частіше стримано;

2) урахувуючи різницю в імовірності того, що українська мова і УРЗМ будуть названі первинним кодом і рідною мовою, чи змінюється ставлення респондентів до УРЗМ залежно від рівня їхньої релігійності? (див. табл. 6).

Як уже згадувалося в п. 3, при цьому потрібно врахувати два аспекти: ставлення до доцільності і зручності вживання УРЗМ і те, наскільки УРЗМ вважається загрозою для (української) культури. Почнімо з питання про доцільність уживання УРЗМ, репрезентовану згодою або незгодою з твердженням, що людина може найкраще висловити свої почуття саме за допомогою змішаного мовлення.

Таблиця 6

Релігійність і ставлення до доцільності УРЗМ у висловлюванні почуттів					
Релігійність:	ТАК!	так	ні	НІ!	n
дуже важлива	11,6%	29,7%	29,1%	29,7%	172
скоріше важлива	13,7%	29,4%	26,2%	30,6%	503
скоріше неважлива	13,5%	26,0%	28,8%	31,7%	208
абсолютно неважлива	13,4%	21,0%	22,7%	42,9%	119
Усього:	13,3%	27,7%	26,8%	32,1%	1002

Навіть якщо в разі стриманої згоди й однозначної незгоди з твердженням можна виявити незначні коливання, ці відмінності не є статистично значущими ($\chi^2(9)=9,78$, $p=0,37$; лінійна $\chi^2(1)=2,37$, $p=0,12$).

Усвідомлювана загроза для культури з боку змішаного мовлення, представлена згодою або незгодою з твердженням, що змішане мовлення становить небезпеку для української культури (див. табл. 7).

Таблиця 7

Релігійність і ставлення до твердження про загрозу з боку УРЗМ для української культури					
Релігійність:	ТАК!	так	ні	НІ!	n
дуже важлива	28,4%	22,2%	28,4%	21,0%	176
скоріше важлива	19,2%	25,7%	31,4%	23,8%	522
скоріше неважлива	19,4%	21,8%	31,0%	27,8%	216
абсолютно неважлива	17,7%	24,6%	27,7%	30,9%	130
Усього:	20,6%	24,1%	30,4%	24,9%	1044

Відмінності тут очевидні на рівнях однозначної згоди та однозначної незгоди, що корелюється з важливістю релігії в житті респондентів. Респонденти, для яких релігія є важливою, більше переконані в тому, що УРЗМ становить загрозу для української культури. Різниця є статистично значущою (лінійна: $\chi^2(1)=5,80, p=0,02$).

4. Висновки. Підсумовуючи результати соціолінгвістичного дослідження сучасної мовної ситуації в Центральній Україні за даними соціологічного опитування, проведеного влітку 2014 року, в аспектах взаємовідношень релігійних преференцій різних груп населення і їхньої звичайної мови спілкування, а також їхнього ставлення до основних мовних кодів регіону, можна зробити такі висновки.

Не тільки в Російській Федерації, а й у Західній Європі нерідко говорять про наявність в Україні «мовного конфлікту» — між російською та українською мовами, хоча, звичайно, в конфлікті можуть перебувати не мови, а люди і групи людей, інтереси яких дуже часто не стосуються мови. Ці особи і групи використовують фактор мови як один із способів мобілізувати людей та узаконити свої певні політичні вимоги. Водночас вважається, що російськомовні громадяни у своїх політичних поглядах більше схилиються до Росії, ніж українськомовні, які, на переконання багатьох, імовірно, є більш орієнтовані на Україну. На Заході менш відомий той факт, що релігійне життя в Україні формується на основі наявності різних церков, які різняться у своїх мовній і політичній орієнтаціях. У цьому дослідженні ми розглянули релігійну ситуацію в Центральній Україні і суміжних регіонах на Сході та Південному Сході, де найбільшими церквами аж до кінця 2018 р. були Українська православна церква Київського патріархату, у якій переважала українська мова, і Українська православна церква Московського патріархату, у якій переважають російська і церковнослов'янська мови. УПЦ КП виявляла виразну проукраїнську орієнтацію, тоді як УПЦ МП схилиється до Російської Федерації і проросійських політичних рухів і партій у самій Україні. Очікувалося, що мовна й політична орієнтації цих патріархатів мали б виявлятися в мовному виборі їхніх парафіян.

Головним висновком дослідження став, однак, негативний результат: порівняно з парафіянами УПЦ КП парафіяни УПЦ МП не говорять більше російською мовою; так само парафіяни УПЦ КП порівняно з парафіянами УПЦ МП спілкуються більше українською мовою; в обох патріархатах переважає українська мова. Цей результат суперечить очікуванням щодо мовних преференцій і мовної політики названих патріархатів. Між парафіянами Київського патріархату, де переважає українська мова, і парафіянами Московського патріархату, де переважає російська мова, немає відмінностей щодо їхнього первинного мовного коду; є невелика різниця щодо самовизначеної рідної мови; немає відмінності щодо прийняття української мови як єдиної державної в країні. На відміну від багатьох інших регіонів у світі, в Україні, отже, у цьому плані немає тісного зв'язку між релігією і мовою. З іншого боку, цей негативний результат цілком відповідає результатам іншого дослідження⁶⁷: немає жодних свідчень на підтримку твердження про наявність мовного конфлікту серед населення України.

⁶⁷ Див.: Гентшель Г., Брюггеманн М. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української

У Західній Європі не є широко відомим також той факт, що багато українців використовують українсько-російське змішане мовлення в певних мовних ситуаціях. Отже, можна твердити про конкуренцію не лише між двома відповідними національними / літературними мовами, але також між однією або й обома визнаними, престижнішими стандартними ідіомами і мовним субстандартом, який має явно виражену негативну «репутацію». Зв'язок між ставленням різних груп населення до субстандартних мовних форм та їх використання, з одного боку, і їхньою релігійністю, — з другого, не брали до уваги в інтенсивних дослідженнях зв'язку між релігією і мовою в останні десятиліття. Релігійність респондентів, тобто питання про важливість релігії в їхньому житті, насправді відіграє роль у виборі респондентів між УРЗМ і власне українською мовою. Те, що це має стосунок до їхнього сприйняття культури, як воно відображається в релігійності і мовному пуризмі, підтверджується встановленням того факту, що релігійні респонденти більш схильні розглядати УРЗМ як загрозу для української культури. Однак важливо наголосити й на тому, що різниця тут є мінімальною. Цю ситуацію, безперечно, не можна подавати так, що УРЗМ — це мова невірнучих, а власне українська — мова вірнучих. У всіх конфесіях, як і для релігійних і нерелігійних людей, українська мова сьогодні більш-менш переважає на величезній території Центральної України — як у фактичному вимірі (як найуживаніша мова), так і в символічному вимірі (як найчастіше вказувана рідна мова). Звичайно, наше дослідження не враховує найбільші міста регіону, де позиції російської мови сильніші (не меншою мірою і в столиці країни). І, звичайно, анексія Криму Російською Федерацією та її збройна агресія на сході України могли посилити патріотичні симпатії до української мови і тому вплинути на користь української мови в цьому опитуванні, яке було проведене влітку 2014 року. Однак обидва обмеження можуть мати лише незначний вплив на результати нашого дослідження.

СКОРОЧЕННЯ:

а) **назви церков:** ПЦУ — Православна церква України; УАПЦ — Українська автокефальна православна церква; УГКЦ — Українська греко-католицька церква; УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату; УПЦ МП — Українська православна церква Московського патріархату;

б) **назви засобів масової інформації:** ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України» (газ.); ДУ — «Демократична Україна» (газ.); КВ — «Київські відомості» (газ.); ЛУ — «Літературна Україна» (газ.); МУ — «Молодь України» (газ.); НГ — «Народна газета»; Сл. Пр. — «Слово Просвіти» (газ.); УМ — «Україна молода» (газ.); Укр. пр. — «Українська правда» (інтернет-видання); УС — «Українське слово» (газ.); УТ-1 — Українське телебачення — Перший канал (тепер це Перший національний телеканал); УУ — «Урок української» (журн.); УШ — «Український шлях» (газ., м. Львів).

G. HENTSCHEL, O. O. TARANENKO, J. P. ZELLER

LANGUAGE AND RELIGION IN CONTEMPORARY UKRAINE

The article is concerned with one of the factors in the current language situation in Ukraine — the mutual relation between the choice of language and the language code of communication in general for certain population groups and their preferences for belonging to a particular denomination or at least for committing themselves to the corresponding tradition and culture, since the multilingual situation, featuring massive Ukrainian-Russian bilingualism, gets more complicated due to multiconfessionalism that exists in Ukraine. The complex of problems of language and confessional relations is further complicated by the presence of significant variability within the confessional style of the Ukrainian language.

Problematic aspects of language and confessional self-identification of various population groups are also analyzed according to a sociological survey conducted in the summer of 2014 in the region of Central Ukraine. The survey included not only two national / standard languages, Ukrainian and Russian, but also the Ukrainian-Russian «surzhyk» as a separate language code (although such term is largely relative, since the structure of «surzhyk» is primarily based on the Ukrainian language).

Keywords: language and religion, language situation in Ukraine, Ukrainian-Russian bilingualism, Ukrainian-Russian «surzhyk», language attitudes, confessional style of the Ukrainian language.